

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

SEGERSTEDTINSTITUTET

RAPPORT

RAPPORT 17

DEN FÖRTÄCKTA ANTISEMITISMEN

I antisionismens förklädnad –
exemplet Sovjetunionen 1967–1979

Ingrid Lomfors

Göteborgs universitet
Segerstedtstitutet

Juni 2026

ISBN: 978-91-991003-3-3

Förord

Idéhistorikern Henrik Bachner skriver i sin hyllade bok *Återkomsten: antisemitism i Sverige efter 1945* att det är fel att se antisionismen som ”endast en täckmantel för antisemitism [...] men än mer missledande är att tolka dess antijudiska inslag som avarter utan någon djupare idémässig förankring” (s. 463). Historikern Ingrid Lomfors rapport bidrar till att presentera och fördjupa förståelsen för den ”idémässiga förankringen” bakom den antisemitiska antisionismen, det vill säga den form av antisionism som hämtar sin näring ur klassiska antisemitiska troper. Genom att analysera den sovjetiska antisionismen – som ofta beskrivs som det tydligaste historiska exemplet på antisemitisk antisionism – redovisar hon noggrant hur en statligt sanktionerad ideologi kunde formulera och sprida antisemitiska föreställningar i en ny semantisk skrud. I Sovjetunionen framställdes sionismen inte enbart som en politisk motståndare, utan som en global, konspiratorisk och fascistisk kraft som i grunden hotade det kommunistiska samhällsbygget – en representation som anslöt till välkända antijudiska stereotyper om makt, illojalitet och världsomspännande inflytande.

Den sovjetiska antisionismen är inte enbart av historiskt intresse. Dess retoriska mönster och bildspråk har i olika former levt vidare efter Sovjetunionens fall, inte minst bland dess tidigare allierade i Mellanöstern, och har påverkat samtida diskurser långt utanför sin ursprungliga geografiska och historiska kontext. Fallet Sovjetunionen utgör därför en central utgångspunkt för att förstå hur det låter och ser ut när klassiska antisemitiska föreställningar aktiveras i antisionistisk retorik. Denna kunskap skapar i sin tur bättre förutsättningar att skilja mellan legitim politisk kritik och idéer som reproducerar fördomar och fientlighet mot judar. Mot denna bakgrund erbjuder Ingrid Lomfors rapport inte bara en historisk genomlysning, utan också ett analytiskt verktyg för att förstå samtida antisemitism.

Robin Andersson Malmros, biträdande föreståndare på Segerstedtinstitutet vid Göteborgs universitet.

2026-06-15

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	1
INNEHÅLLSFÖRTECKNING.....	2
1. INLEDNING.....	3
2. KUNSKAPSÖVERSIKT, DEFINITIONER, METOD- OCH MATERIALDISKUSSION.....	5
Kunskapsöversikt.....	5
Definitioner.....	10
Metod- och materialdiskussion.....	11
3. ISRAEL OCH JUDARNA I SOVJETISK PROPAGANDA.....	13
Status – en tillbakablick.....	13
Israels bildande.....	15
Folkräkningen.....	16
Upptakten till propagandaoffensiven.....	17
4. VÄNDPUNKT – 1967.....	19
Moskvas beskrivning av kriget.....	20
Antisemitismen i ny förklädnad – exempel.....	21
Officiella uttalanden.....	21
Skrifter och böcker.....	23
Radioutsändningar.....	25
Tidningar.....	26
5. JUDAR SOM FEMTEKOLONNARE.....	30
Exemplet Polen.....	31
Exemplet Tjeckoslovakien.....	32
6. ANTISEMITISKA KARIKATYRER.....	33
Karikatyrer strax efter sexdagarskriget.....	33
Karikatyrer på 1970-talet.....	37
7. VITTNESMÅL, JUDISK RESPONS OCH MOTSTÅND.....	41
Vittnesmål.....	41
Raiza Palatnik.....	41
Johah Kolchinsky.....	42
Vladimir Slepak, Josef Begun och Anatoly Sharansky.....	42
Judisk respons och motstånd.....	43
8. SLUTSATSER.....	45
9. LITTERATUR OCH REFERENSER.....	47

1. Inledning

Ett år efter sexdagarskriget i Mellanöstern hade den franske historikern Léon Poliakov just slutfört sin tredje volym om antisemitismens historia: *Histoire de l'antisémitisme. 3, De Voltaire à Wagner* (1968). Enligt Kelner (2025) avslutar han boken med följande ord: "Historiker är inga profeter, varför jag här avstår från att formulera någon prognos. Endast framtiden kan utvisa huruvida – och i vilken utsträckning – ett judehat, som fram till den franska revolutionen legitimerades teologiskt och fram till Hitlers förintelse motiverades på 'rasmässiga' grunder, kommer att anta en tredje skepnad i form av en ny 'antisionistisk' diskurs." (Fri översättning.)

Vad fick Poliakov att misstänka att en tredje skepnad av judehat var på väg in i historien, och varför skulle den anta formen av en antisionistisk diskurs? En av de händelser som föranledde Léon Poliakov, och senare även andra historiker, att definiera en ny form av antisemitism var den sovjetiska reaktionen på sexdagarskriget i juni 1967. Kriget innebar en prestigeförlust för Sovjetunionen när dess allierade i arabvärlden förlorade mot den israeliska armén. Även om konflikten i sig inte förorsakade antisemitism – som ju redan existerade i Sovjetunionen – skapade den ett tillfälle för Moskva att aktivera och transformera en "gammal" form av antisemitism genom att klä den i ett nytt språkbruk och därmed ge den en ny ideologisk legitimitet. I den sovjetiska propagandakampanj som följde i kölvattnet av sexdagarskriget utpekades judar som sionistiska agenter och femtekolonnare. Omkring tre miljoner judar i Sovjetunionen blev kollektivt stigmatiserade. Sionist blev en alltmer tydlig antisemitisk omskrivning för jude, och utfallet mot Israel ett angrepp på alla judar. På samma sätt kunde även negativa egenskaper som tidigare hade tillskrivits judar och judendomen nu projiceras på sionismen och på staten Israel.

Syftet med denna rapport är att empiriskt undersöka och beskriva den form av judehat som initierades av Sovjetunionen och som lade grunden för en ny antisemitisk diskurs med antisionistisk terminologi. Genom analys av bland annat officiella uttalanden, tidningsartiklar och karikatyrer undersöker rapporten denna nya form av antisemitism som ett systematiskt, strukturellt och ideologiskt fenomen. I centrum för studien står det antisemitiska språkbruket (text och bild) och dess spridning i olika propagandakanaler. Rapporten innehåller också individuella vittnesmål om diskriminering samt skildringar som visar på protest och motstånd. Den sovjetiska propagandaoffensiven ska betraktas i sitt historiska och geopolitiska sammanhang. Rapporten innehåller därför en kortfattad historisk tillbakablick på den sovjetiska statens minoritetspolitik och den judiska minoritetens ställning. Likaså åskådliggör den konsekvenserna av den antisionistiska kampanjens omfattning och genomslag för judiska befolkningar även i andra delar av östblocket, särskilt i Polen och Tjeckoslovakien. Samtidigt belyses den större historiska kontexten, som kom att påverkas av den nya antisionistiska diskursen. Det gäller såväl relationerna mellan supermakterna som de arabiska staternas förhållande till Israel.

Sovjetunionens politik mot sina judiska medborgare och dess förhållande till Israel ska i viss utsträckning förstås i ljuset av kalla krigets ideologiska dynamik och framväxten av antikoloniala rörelser, något som gav den sovjetiska retoriken global spridning. Rapporten visar hur den statsinitierade propagandan kom att likställa sionismen (idén om ett judiskt hemland) med nazism,

fascism och rasism. I den officiella retoriken från Moskva framställdes Israel som en utpost för västerländsk imperialism och kolonialism i Mellanöstern, snarare än en nation med egen legitimitet.

2. Kunskapsöversikt, definitioner, metod- och materialdiskussion

Kunskapsöversikt

Vad visste människor i väst om situationen för judarna i Sovjetunionen före 1967? Vad fanns det för kunskap att tillgå? Den vetenskapliga forskningen var vid den tiden ännu i sin linda, men två äldre standardverk fanns att tillgå: Salomon Schwarz *The Jews in the Soviet Union* (1951) och R.Z. Goldbergs *The Jewish Problem in the Soviet Union* (1961), vilka båda fokuserar på judiskt liv under Stalin samt hans demontering av judisk kultur och judiska institutioner. Även den svenske journalisten och socialdemokraten Paul Olbergs *Antisemitismen i Sovjet* (1953) bör nämnas här. I historikern Håkan Blomqvists (2014) biografi över Olberg framgår att hans tydliga avståndstagande från den sovjetiska kommunismen, inte minst gällande antisemitismen, väckte kritik bland andra socialdemokrater i Sverige, som ville inta en mer försiktig linje gentemot Sovjetunionen. Det är ett tidigt exempel på hur varje skildring av det sovjetiska samhället ska ses i relation till det kalla krigets ideologiska motsättningar. Här bör också nämnas historikern Hugo Valentins *Antisemitism – historisk verklighet och psykologisk bakgrund* (1964), som lyfter fram Stalins kampanj mot ”kosmopolitismen”, och dess samband med den ökade spänningen mellan öst- och västblocket. Valentin skriver att ”I realiteten kom kampen mot ’kosmopolitismen’ i konst, litteratur och teater, vetenskap osv. att rikta sig mot judarna [...]”. Med utgångspunkt i bland annat Poliakovs (1984) och Olbergs (1953) skrifter visar han hur begrepp som ”kosmopolit”, ”sionist” och ”jude” i det sovjetiska språkbruket kom att användas synonymt.

En tidig och unik engelskspråkig källa som gav fortlöpande information om den samtida utvecklingen i Sovjetunionen var *Jewish Observer Newsletter*, som bildades i London 1958. Initiativtagare och redaktör var Emanuel Litvinoff, en av Englands mer kända arbetarförfattare. Två år senare ombildades nyhetsbrevet till tidskriften *Jews in Eastern Europe: A Periodical Survey of Events Affecting Jews in the Soviet Bloc* (Litvinoff 1972, s. xxxix). Både nyhetsbrevet och tidskriften innehöll artiklar om förhållandena för judar i hela östblocket, men framför allt i Sovjetunionen. De behandlade gripanden, antisemitiska incidenter, vandalism av judiska begravningsplatser och officiella uttalanden från Moskva som påverkade den judiska befolkningen. Litvinoff var också en aktivist och verkade för de sovjetiska judarnas rättigheter. I det arbetet fick han stöd från många andra vänsterintellektuella i Europa, exempelvis Bertrand Russell och Jean-Paul Sartre. Det kan tolkas som att ”den judiska frågan” vid denna tid var ett ”vänsterprojekt”, något som skulle komma att ändras efter 1967. Det bör tilläggas att Litvinoff samarbetade med israeliska källor för att få in uppgifter till sin tidskrift. I övrigt var han en kritiker av dem han kallade för ”dogmatiska sionister”, som ville se en massemigration av sovjetiska judar till Israel (Ibid. s. xli).

En annan tidig källa är Arie L. Eliavs *Between Hammer and Sickle* från 1965. Den kom ut i svensk översättning (*Mellan hammaren och skäran. Resa bland ryska judar*) 1971 och blev den viktigaste kunskapskällan i det svenska opinionsarbetet för de sovjetiska judarnas rättigheter under 1970-talet

(Eliav 1971). Eliav var israelisk diplomat placerad i Moskva (innan Sovjetunionen avbröt sina diplomatiska kontakter med Israel 1967) och kunde resa runt i landet och själv bevittna de sovjetiska judarnas utsatthet och förföljelse. I likhet med författaren Elie Wiesels *The Jews of Silence* (1966) är Eliavs bok en unik ögonvitnesskildring av ett utspritt folk i flera delrepubliker, och de ger en samstämmig bild av att ha blivit berövade sin judiska identitet och historia (Ibid.; Wiesel 1966). Tongivande opinionsbildare i Sverige, som Alvar Alsterdal och Per Ahlmark, kom att samarbeta med Eliav för att väcka internationell opinion för judarnas situation i Sovjetunionen. Alsterdal inom ramen för Socialistinternationalen och Ahlmark för Europarådet. Deras egna rapporter och böcker publicerades dock efter 1967. ”Judarnas situation bekymrar mig allvarligt”, skriver Eliav i sin bok. Alsterdal tillägger följande i sitt förord till den svenska utgåvan från 1971:

Idag skulle han säkert använda ett starkare ord. De sovjetiska judarnas läge är inte längre bekymmersamt utan desperat, inte oroande utan chockerande [...] En väsentlig sida av denna försämrade situation är den sedan junikriget 1967 oavbrutet skärpta antisemitiska kampanjen, som numera har klart antisemitisk karaktär.

(Eliav 1971, s. 8–9.)

Alsterdal argumenterar alltså för att situationen för Sovjetunionens judar har försämrats kraftigt sedan Eliav skrev sin bok och att den sovjetiska antisemitiska kampanjen efter 1967 enligt honom hade utvecklats till antisemitism.

Kontinuitet eller brytpunkt?

Finns det en röd tråd från Lenins dagar till Sovjetunionens kollaps som vittnar om en kontinuitet i synen på judar och sionismen? Urvalet i de kommande avsnitten har avgränsats till vetenskaplig litteratur där antisemitismen behandlas specifikt i relation till 1967 års propagandaoffensiv och dess effekter.

Flertalet forskare är eniga om att året 1967 utgjorde ett tydligt brott i den antisemitiska diskursen i Sovjetunionen, även om de samtidigt framhåller antisemitismens längre historiska kontinuitet. Det är framför allt två komponenter i diskursen som vanligtvis förs fram som argument för att kalla den för ny: dels den av staten avsiktliga och konsekventa språkliga omskrivningen av ordet jude, dels propagandakampanjens ojämförbara omfattning och räckvidd. Nedan skisseras några skiljelinjer som framträder i ett urval av historisk och statsvetenskaplig forskning om antisemitismen i Sovjetunionen i relation till omläggningen av den antisemitiska politiken 1967.

Den amerikanske forskaren Thomas E. Sawyer hävdar att den kommunistiska ideologin alltid har stått i konflikt med föreställningen att judar utgör ett eget folk. I *The Jewish Minority in the Soviet Union* (1979) utforskar han hur praktisk politik och myndighetsutövning ofta kolliderat med den sovjetiska konstitutionen och internationella avtal. Han benämner den officiella synen på judar som ”fundamentalt ambivalent”. Redan den unge Vladimir Lenin pläderade för total assimilation av det judiska folket, som annars skulle stå i vägen för den kommande revolutionen (Ibid. s. 6–15). Sionismen (idéen om ett judiskt hemland) betraktades som ”reaktionär” och judisk kulturell särart uppfattades som en ”småborgerlig mentalitet” (Ibid. s. 11). Trots denna hållning, menar Sawyer, kom den judiska minoriteten att räknas in i *Deklarationen om Rysslands folks rättigheter* 1917, som senare låg till grund för Sovjetunionens minoritetspolitik. Den gav till en början judar rätt till eget språk,

jiddisch, (hebreiskan, som förknippades med sionismen, förbjöds dock) och egna kulturella institutioner.

Kom därmed judarna att bli betraktade som ett av flera minoritetsfolk i Sovjetunionen? Vilka fördelar gav det i så fall? Och hur lyckades myndigheterna att lokalisera en judisk befolkning som var utspridd över hela landet? Den svenske historikern Kristian Gerner (2011) menar att i formell mening blev judar betraktade som ett folk först 1934, när Stalin inrättade den judiska autonomin Birobidzjan i sydöstra Sibirien. Vid samma tid införde myndigheterna det sovjetiska ”passet”, som fungerade som en identitetshandling inom landet. Den femte punkten i passet gällde ”nationalitet”, där ”judisk” utgjorde ett av alternativen. Gerner menar att detta var ytterligare ett bevis för att judar erkändes som ett folk/en minoritet (Ibid. s. 140). Denna registrering och identitetshandling gav emellertid få fördelar, eftersom samhället fortsatte att diskriminera samtidigt som registreringen omöjliggjorde assimilation. Både Gerner (Ibid.) och Sawyer (1979) påpekar att antisemitismen alltid var närvarande, trots ett visst legalt erkännande om att judar utgjorde ett folk, en nationalitet eller en minoritet (innebörden i dessa begrepp och hur de användes i Sovjetunionen varierar och överlappar), även om den fluktuerade och ändrade karaktär genom åren. Den ökade markant under Stalins sista år vid makten, för att under Chrusjtjovs ”töväder” 1953–1964 mildras något (Lomfors 2024).

Inom forskningen diskuteras förhållandet mellan antisemitism och antisionism i 1967 års kampanj; till exempel om propagandan präglades av en antisemitisk grundkaraktär eller om den genomgick en ideologisk förskjutning i denna riktning. Sawyer (1979) och flera andra historiker, exempelvis historikern Jonathan Frankel (1991) och statsvetaren Baruch A. Hazan (1976), har undersökt sovjetiska primärkällor och menar att propagandaoffensiven intensifierades och ändrade karaktär, inte direkt 1967 men efter 1970. Sawyer skriver:

Sedan början av 1970-talet har de antisemitiska undertonerna i kampanjen intensifierats under täckmantel av att ’bekämpa sionismen’ till hittills oanade dimensioner. Naturligtvis sträcker sig regimens kampanj mot sionismen längre tillbaka än kriget i juni 1967. Som påpekats tidigare går sovjetiska föreställningar om det så kallade ’sionistiska hotet’ tillbaka till den kommunistiska regeringens grundande i november 1917, då sionistiska idéer och det hebreiska språket skulle utplånas. (Sawyer 1979, fri översättning.)

Som tidigare nämnts är flertalet forskare överens om att kampanjen 1967 utlöste en ny våg av antisemitism, samt att den maskerades i ett antisionistiskt språkbruk. Den norske historikern Åsmund Borgen Gjerde har ett något avvikande perspektiv på frågan. Han observerar att antisemitismen existerade som ett självklart tankemönster hos de sovjetiska eliterna (*nomenklaturan*). De var med andra ord själva bärare av antisemitiska föreställningar, vilket medförde att de upplevde sionismen som ett reellt och konspiratoriskt hot mot Sovjetunionen. I artikeln ”The logic of anti-Zionism: Soviet elites in the aftermath of the Six-Day War” (2018) problematiserar han därför påståendet att antisemitismen behövde maskeras i antisionistiska termer. Man behöver inte maskera något man inte döljer, menar Åsmund Borgen Gjerde.

Propagandaoffensiven i vetenskaplig belysning

Vad utgör beståndsdelarna i den antisemitiska propagandakampanj som iscensattes av Moskva 1967? Hur ska de tolkas i ljuset av kalla kriget, det geopolitiska klimatet, framväxten av en ökad judisk

medvetenhet och opinion för judarnas situation i Sovjetunionen? Tidigare har nämnts att kampanjen utmärktes dels av propagandans ojämförbara omfattning och räckvidd, dels av kampanjmakarnas avsiktliga och konsekventa språkliga omskrivning av ordet jude. Här följer några exempel från forskningen om antisemitism och behandlingen av dessa frågor.

Till att börja med, frågan om den historiska kontexten. Zev Katz, forskare och rysslandskännare, menar att den sovjetiska propagandan kan ses på två nivåer: en ideologisk, med syfte att framställa Israel som fascistiskt och sionismen som själva kärnan i den västerländska imperialismen, och den andra som mer pragmatisk och riktad mot sovjetiska judar. Den senare syftade till att avskräcka judar från att vilja lämna landet, vilket skulle kunna uppfattas som en prestigeförlust för det kommunistiska projektet (Katz 1978). Han poängterar att den sovjetiska kampanjen även ska ses i ljuset av en tilltagande medvetenhet om kränkningar av de mänskliga och judiska rättigheterna i Sovjetunionen. Detta gällde både bland sovjetiska judar själva, som börjat protestera mot diskrimineringen, och bland trosfränder och människorättsförsvarare utomlands. Han nämner bland annat den internationella Brysselkonferensen i februari 1971, som samlade hundratals högprofilerade politiker och opinionsbildare för att diskutera åtgärder i kampen för judiska rättigheter i Sovjetunionen. Katz (Ibid. s. 359) menar att efter Brysselkonferensen ökade intensiteten i den sovjetiska kampanjen. Även Jonathan Frankel (Frankel 1972) tolkar den delen av kampanjen som statsmaktens ”interna dialog” med sina judiska medborgare genom att avskräcka dem från att visa lojalitet med Israel.

I *Soviet Propaganda: A Case Study of the Middle East Conflict* (1976) analyserar Baruch A. Hazan den sovjetiska propagandan i ljuset av Sovjetunionens strategiska och geopolitiska positionering i konflikten i Mellanöstern, som han menar är avgörande för att förstå den antisionistiska kampanjen 1967. Genom att stämpla Israel som en förlängning av västlig kolonialism signalerade Moskva sitt stöd för de så kallade progressiva arabstaterna i en antiimperialistisk kontext.

Den stora förtjänsten med Hazans studie är den kvantitativa redovisningen av de kanaler och teman som kom att känneteckna propagandans struktur och internationella räckvidd. Dagstidningar, tidskrifter, radio och tv-sändningar producerades på ett femtiotal språk och distribuerades till mer än åttio länder (Ibid.).¹ Enligt Hazan uppvisar materialet efter 1967 en markant ökning av israhatiska artiklar och radiosändningar på arabiska. Därefter sker en successiv förskjutning i tematiken och det språkliga innehållet. Från 1970 antar kampanjen ”igenkännbara antisemitiska drag där ’sionism’, ’judar’ och ’judendom’ blir utbytbara begrepp” (Hazan 1976, s. 151). I det källmaterial som sammanställts och ligger till grund för denna rapport kan samma tematiska och språkliga förskjutning urskiljas.

Hazan och Katz markerar följande teman som framträdande i den sovjetiska propagandan:

1. Israeler utpekade som nazister.
2. Israel strävar efter att upprätta världsherravälde.
3. Israel och sionismen är antikommunistisk och strävar efter att etablera en femtekolonn i östblocket.

¹ Här kan tilläggas att även i Sverige spreds *Nyheter från Sovjetunionen* från Sovjetunionens ambassad i Sverige, samt APN *Presstjänsten Novosti*, som översatte artiklar från sovjetiska dagstidningar till svenska. Se bland annat artiklar om Mellanöstern, Israel och ”den sionistiska lobbyn” i nr 192. Vänskapsförbundet Sverige-Sovjetunionen i Arbetarrörelsens arkiv.

4. En judisk världskonspiration försöker infiltrera sovjetisk media.
5. Judendomen är en religion som vill förgöra och förslava andra människor.
(Katz 2021, fri översättning.)

Propagandans spridning och effekter

Hur kom den sovjetiska propagandan att påverka bilden av Israel och judar i andra länder? Det är en större fråga som inte självklart kan besvaras i denna rapport. Några verk kan ändå nämnas för förståelsen av den historiska kontexten och för vidare läsning i ämnet.

Flera forskare inom antisemitismens historia menar att den sovjetiska antisionistiska doktrinen ledde till en specifik ideologisk omsvängning i synen på Israel. I kapitlet "Anti-Zionism" i antologin *Key Concepts in the Study of Antisemitism* (2021) hävdar historikern James Loeffler att:

I det kommunistiska Sovjetunionen, liksom i de övriga kommunistiska delarna av Östeuropa utvecklades antisionismen till en specifik ideologisk diskurs som förenade nya och äldre troper, inrikespolitik och utrikespolitik, till en bredare ideologi som demoniserade såväl sionism som judiskhet. (Loeffler 2021, s. 48, fri översättning.)

Loeffler beskriver denna omläggning som en ny "radikal vänsterdiskurs" (Ibid. s. 47). Samtidigt som Loeffler belyser utvecklingen i Östeuropa, argumenterar judaistikforskaren Samuel Edelman (2008) för att den sovjetiska propagandan nådde betydande genomslag i arabvärlden, där den utgjorde ett instrumentellt verktyg för mobilisering av politiskt och militärt motstånd mot Israel. Han pekar även på propagandans mottaglighet inom den radikalpolitiska vänstern i väst. Han följer utvecklingen in i samtiden (fram till början av 2000-talet) och konstaterar att "det är inom vänstern som dessa idéer har fått störst genomslag", samt att ursprunget till "de återkommande anklagelserna mot Israel kan härledas till Sovjetunionens antisionistiska propaganda" (Ibid.).

Idéhistorikern Henrik Bachner (1999) diskuterar sambandet mellan propagandaoffensiven 1967 och uppkomsten av en antisionistisk opinion i väst. Bachner menar att den antisionistiska kritiken av Israel, dess karaktärisering av sionismen och den judiska staten, i många fall har kommit att integrera en rad traditionella antisemitiska föreställningar och myter. Bachner skriver: "Antisemitismen rekonstruerades alltså under denna tid som antisionism och staten Israel kom nu att förkroppsliga judarnas och judendomens ondska och destruktivitet" (Bachner 1999, s. 100).

Efter Förintelsen fanns i västvärlden en utbredd sympati med judar och ett stöd för Israel. Antisemitismen hölls tillbaka. Men vad hände med sympatin efter sexdagarskriget 1967? Samtidigt som kritiken mot Israel artikulerades i den offentliga debatten på ett nytt sätt, menar vissa att även inställningen till judar förändrades i negativ riktning. En del forskare vill gå så långt som att beskriva denna förändring i termer av en *omorientering*, där sympatierna i stället avsåg folken i tredje världen och de progressiva arabstaterna. Léon Poliakov beskriver denna förändring i kapitlet "The Fascination with the Jews" i antologin *The Antisemitism in our Time* (1984). Med exempel från Frankrike menar han att förändringen kom att manifesteras i samband med studentprotesterna 1968. Poliakov skriver:

Attitydförändringen bland franska ungdomar kan kopplas till de uppmärksammade händelserna i maj 1968. Det var i dess efterdyningar som vurmen för judarna omvandlades till en vurm för tredje världen,

och mer specifikt för palestinierna.
(Poliakov 1984, s. 107.)

Jean Améry, som var samtida med Poliakov, har i flera uppmärksammade historiska och filosofiska essäer beskrivit denna omorientering genom att generalisera utifrån sina egna erfarenheter som överlevande från Förintelsen och själv definierad som politiskt till vänster. Améry benämner denna nya form som en ”virtuous antisemitism” – en antisemitism som göms i den ”goda” kampen mot imperialism och kolonialism, men även i omsorgen om palestinierna (Niven 2025, s. 191–195). Flera forskare menar att man inom vänsterrörelsen i slutet av 1960-talet – när protesterna mot Vietnamkriget nådde sin kulmen – kom att uppfatta Israel som en del av USA-imperialismen och kolonialismen. I kapitlet ”Zionism: A Response to Antisemitism?” i antologin *The Routledge History of Antisemitism* (2023) hävdar den amerikanske historikern Gil Troy, precis som Améry, att det skedde ett skifte i den vänsterorienterade opinionen. Sympatyttringarna med Israel och med judar blev färre eller försvann helt. I det politiska och akademiska antisionistiska klimat som uppstod kunde antisemitiska föreställningar föras fram, ofta maskerade som antisionism (Troy 2023, s. 394).

Vilka spår har denna dikotomi och det ideologiska motsatsförhållandet satt i vår egen tid? Efter den 7 oktober 2023, med Hamas terrorattack i Israel och efterföljande krig i Gaza, har antisemitismen fått en dramatisk ökning i världen.² Huruvida det förekommer antisemitism med antisionistisk terminologi i kritiken och protesterna mot dagens Israel ligger utanför tidsramarna för denna rapport. För den intresserade rekommenderas statsvetaren Anders Perssons kapitel ”Antisemitism, gråzon eller legitim kritik av Israel”, *Antisemitism. Historiska, kulturella och pedagogiska perspektiv* (2025), där han för ett resonemang kring definitioner och samband. Persson framhåller att antisionismen kan ha olika rötter och motiv. Men, konstaterar Persson:

Det är framför allt den Sovjetinspirerade antisionismen, den högerextrema/ nazistiska och den islamistiska som har många kopplingar till antisemitiska föreställningar och språkbruk. Den palestinska antisionismen är i grunden inte antisemitisk, men kan vara det ibland, framför allt när den vävs samman med den sovjetinspirerade antisionismen.
(Persson 2025.)

Det indikerar att den sovjetiska propagandakampanjen från sexdagarskriget, liksom de gamla ideologiska skiljelinjerna, har satt sina spår även efter att kalla kriget tagit slut.

Definitioner

Antisemitism, idag ett väletablerat fält inom historisk och samhällsvetenskaplig forskning, är också ett omdebatterat begrepp. Kort sagt finns det de som förespråkar en snäv definition av begreppet, och de som argumenterar för en bredare. En definition av begreppet antisemitism som fått stort genomslag är Helen Feins, som menar att antisemitismen kan betraktas som en bestående och latent struktur av judefientlighet som kan ta sig olika uttryck: kulturella attityder i form av fördomar och myter, social eller juridisk diskriminering samt kollektivt statligt våld mot judar – just för att de är judar. Feins

² För situationen i Sverige, se Brå 2025. Den internationella situationen beskrivs i European Union Agency for Fundamental Rights (2024). Se även Svenska kommittén mot antisemitism (2024).

definition, som är lämplig för denna rapport, omfattar därmed både diskursiv och ideologisk antisemitism samt politisk diskriminering och våld.³

Skillnaden mellan *diskursiv* och *ideologisk* antisemitism handlar främst om *hur* antisemitiska föreställningar uttrycks och används. En diskursiv antisemitism syftar på hur antisemitism kommer till uttryck i exempelvis språk, artiklar, symboler, diskussioner och andra kulturella uttryck. Senare i rapporten belyses att det var vanligt i Sovjetunionen med visuella bilder, karikatyrer och propagandistiska affischer. En ideologiskt färgad antisemitism, å andra sidan, syftar mer på ett avhängigt tanke-system eller en konspiratorisk världsbild där antisemitism är en central del. I denna typ av ideologiskt färgad antisemitism blir judefientligheten inte bara enstaka yttringar, utan en organiserad ideologi som kan motivera politiska program, kampanjer och andra handlingar. I det sovjetiska samhället och det kommunistiska partiets maktutövning var båda formerna närvarande och sammanhängande.

Medan antisemitismen är en mycket gammal företeelse är antisionismen relativt ny. Sionismen, som politisk, kulturell och nationell rörelse, kan dateras till slutet av 1800-talet. Motståndet mot sionismen fanns och finns fortfarande, både inom judenheten och utanför (Carlberg 2025). Ett exempel på en tidig antisionistisk rörelse inom judenheten är det judiska arbetarförbundet *Der Bund*, som grundades 1897 i Vilnius. Till skillnad från den nationella sionistiska rörelsen, som strävade efter ett eget judiskt hemland i Palestina, ville anhängarna till *Der Bund* i stället verka för en socialistisk samhällsordning, där judar fick samma rättigheter som andra medborgare – se bland annat Blomqvist (2020). All antisionism är därmed inte antisemitisk. Som Anders Persson framhåller är kontexten avgörande för bedömningen av om antisionistiska yttringar kan betraktas som antisemitiska. Som ett exempel från vår samtid menar Persson att det inte är antisemitiskt att skrika ”befria Palestina”, medan det skulle vara antisemitiskt att skriva samma budskap på en judisk elevs skåp (Persson 2025).

Idag finns en mångfald definitioner som är framtagna för att fastslå eller diskutera gränsdragningen mellan antisemitism och antisionism. Att använda dem i analysen av det sovjetiska källmaterialet i denna rapport är emellertid inte fruktbart. För vidare läsning om dessa definitioner och hur de används i den samtida debatten om antisemitism och Israelkritik hänvisas i stället till Persson (2025).

Det finns också en akademisk diskussion om förhållandet mellan antisemitism och antisionism i Sovjetunionen efter sexdagarskriget 1967, till exempel om propagandan präglades av en antisemitisk grundkaraktär eller om den genomgick en ideologisk förskjutning i denna riktning. Historikern Jonathan Frankel formulerar det på följande sätt: ”Begreppens betydelse har inte så mycket närmats sig eller glidit isär, utan snarare utvecklats tillsammans, i ett ömsesidigt samspel från början av 1900-talet fram till idag” (Loeffler 2021, s. 40, fri översättning). I denna rapport betraktas således antisemitism och antisionism i Sovjetunionen som nära sammanhörande fenomen, även om betoningen på den ena eller andra kunde skifta beroende på kontext och målgrupp.

Metod- och materialdiskussion

I rapporten redovisas och analyseras källmaterial från olika sovjetiska propagandakanaler med tydligt och igenkännbart antisemitiskt innehåll. Analysen baseras på konkreta exempel ur materialet. De

³ Se Helen Feins definition samt vidare diskussion om begreppets framväxt och användning i Ericsson (2024).

kanaler som valts ut är främst sovjetiska officiella uttalanden och tryckta kommunikéer, skrifter, artiklar och karikatyrer i olika dags- och veckotidningar samt radio- och tv-sändningar.

Tillgången till källmaterial har styrts urvalet. Titlar och citat ur antisemitiska skrifter är främst tagna från den vetenskapliga litteratur som nämns i kunskapsöversikten, men också från sovjetiska tidningar. Flera av de större sovjetiska tidningarna är numera översatta till engelska och finns tillgängliga i amerikanska databaser. Se bland annat University of North Carolina at Chapel Hill (u.å.). Likaså finns vissa sovjetiska tidningar på originalspråk att tillgå via svenska universitetsbibliotek. Språkhinder och tidsmässiga begränsningar har dock inneburit att sovjetiska primärkällor på ryska inte kunnat användas inom ramen för denna rapport.

Exemplen på antisemitisk propaganda ur dags- och veckotidningar är hämtade från främst tryckta sekundära källor som litteratur och vetenskapliga verk samt olika dokumentsammanställningar som har publicerats i väst på engelska, danska och svenska. Urvalet har i huvudsak styrts av själva exemplen, *när* de har publicerats och *vad* de vill förmedla. Samtidigt har hänsyn tagits till representation genom att exempel inkluderats från olika spridningskanaler (se ovan) och tidningar i olika upplagor, samt från skilda delar av Sovjetunionen. Detta för att belysa förekomsten av propagandans strukturella, systematiska och geografiska utspriddhet.

Exemplen i rapporten är begränsade till åren 1967–1979, från utbrottet av sexdagskriget 1967 till det historiska fredsavtalet mellan Israel och Egypten 1979. Båda dessa händelser förändrade maktbalansen i Mellanöstern och därmed förhållandet mellan stormakterna. Men hur präglades innehållet i den sovjetiska propagandan av händelseförloppen i Mellanöstern – ett krig och ett fredsavtal? Vilka förskjutningar i stereotypiserande budskap och visuella uttryck kan skönjas under tiden däremellan? Innehållet har avgränsats till antisemitiska budskap som kamouflerats och legitimerats genom Israelkritik, såväl i text som i visuella framställningar.

Att undersöka antisemitiska budskap i den sovjetiska propagandan kräver en systematisk ansats där relationen mellan text, visuella uttryck och historisk kontext synliggörs. Den danska historikern Judith Vogt har i *Billedet som politisk våben* (1988) kartlagt och undersökt 6 000 antisemitiska och antisionistiska karikatyrer i sovjetisk press 1978–1980. Vogt förklarar att hon med hjälp av *korrelationsanalyser* har registrerat alla detaljer i dessa bilder för att urskilja mönster, dolda budskap samt ideologiska och politiska sammanhang. En sådan metod har dock inte varit genomförbar inom ramen för denna rapport. Vogts sammanställning utgör därför det huvudsakliga underlaget för att belysa relevanta exempel på visuella uttryck i karikatyrer och deras relation till text och historiska sammanhang.

Ytterligare källor som ligger till grund för denna rapport är vittnesmål och dokumentsamlingar. Dessa är främst hämtade ur den självbiografiska litteraturen samt från politiskt oberoende människorättsorganisationer, exempelvis Amnesty International.

3. Israel och judarna i sovjetisk propaganda

Status – en tillbakablick

Vad hade judar för legal status i Sovjetunionen? Det är ingen okomplicerad fråga, trots dess till synes enkla formulering. Kanske är förklaringen den som Thomas E. Sawyer (1979, s. 24) hävdar, att den officiella hållningen till judarna var ”fundamentalt ambivalent”. Som tidigare nämnts pläderade redan Vladimir Lenin för total assimilation av judarna, som annars skulle stå i vägen för den kommande revolutionen (Ibid. s. 6–15). Sionismen (idén om ett judiskt hemland) betraktades som ”reaktionär” och judisk kulturell särart uppfattades som en ”småborgerlig mentalitet” (Ibid. s. 11). Ett grundproblem, enligt Sawyer, är svårigheten att definiera vad som konstituerar judar. Är det en religion, en etnisk minoritet med ett eget kulturellt språk, en judisk nationalitet med anspråk på nationellt självbestämmande eller alla komponenter i ett? Sawyer visar hur varierande ideologiska tolkningar och politiska prioriteringar fick skilda sociala och politiska konsekvenser i det sovjetiska samhället, samtidigt som judiska medborgare i den politiska maktutövningen oftast förvägrades samma rättigheter som andra minoriteter (Ibid.).

I kapitlet ”The legal Position of Soviet Jewry: A Historical Enquiry” (1978) framhåller den amerikanske statsvetaren William Korey å sin sida att de första åren efter Sovjetunionens bildande betraktades judar som en ”nationell minoritet”. Han pekar särskilt på The Commissariat for Jewish National Affairs som ett tydligt exempel (Korey 1978, s. 79). Även olika paragrafer i den sovjetiska konstitutionen, liksom nationsbegreppet i folkräkningen, ska ses som ”bevis” på att judar uppfattades som en nationell minoritet, menar Korey (Ibid.). Även Sawyer (1979, s. 120–127) pekar på en rad resolutioner och principer för kulturella och språkliga rättigheter, som infördes av bolsjevikerna 1917–1934, där man talar om ”nationella rättigheter” som inkluderade judarna. Således garanterades judar till exempel rätt till eget språk, jiddisch, (hebreiskan, som förknippades med sionismen, förbjöds) och egna kulturella institutioner (Ibid.).

Som tidigare nämnts infördes 1932 obligatoriska legitimationshandlingar (ibland kallade för inrikespass) för alla medborgare över 16 år. Individen fick själv uppge vilken ”nationalitet” vederbörande ansåg sig ha. Om båda föräldrarna hade samma nationalitet, exempelvis rysk, moldavisk, lettisk, ukrainsk eller just judisk fick barnen automatiskt föräldrarnas tillhörighet. Skulle däremot föräldrarna ha olika nationaliteter kunde barnet välja endera av dem (Gerner 2022; Gerner 1988). William Korey menar att denna registrering av ”nationell tillhörighet” visar att Sovjetunionen tillerkände judar status som nationell minoritet. Enligt historikern Kristian Gerner erkändes judar som ett ”folk” först 1934, när Stalin inrättade det judiska autonoma länet Birobidzjan. ”Att den judiska regionen skapades innebar att judarna erkändes som ett folk (och inte bara judendomen som en religion)”, skriver Gerner (2022, s. 140). Men även dessa forskare använder olika begrepp – folk, nation, minoritet – för att beskriva judarnas status, vilket ytterligare bidrar till komplexiteten kring

definitioner och benämningar. Det kan vara en förklaring till att Sawyer (1979) så ofta väljer att sätta citattecken kring dessa begrepp.

Hur många judar fanns i Sovjetunionen? Enligt folkräkningen 1939, strax före andra världskrigets utbrott, uppgick antalet judiska medborgare i Sovjetunionen till omkring tre miljoner (Ainsztein 1978, s. 297). Det finns än idag inga exakta uppgifter om hur många som mördades i Förintelsen. Historiker uppskattar att omkring en och en halv miljon sovjetiska judar mördades (Ibid. s 298). Ytterligare en miljon judar från andra europeiska länder deporterades till naziokuperade områden i Sovjetunionen där de avrättades. Efter andra världskriget osynliggjordes och förvanskades minnet av de judiska offren. Insamling av bevisföring och vittnesmål, liksom åminnelser och minnesmonument, fick inte förekomma. Det mest omtalade exemplet är *The Complete Black Book of Russian Jewry* – en samling dokumentärt material om nazisternas krigsbrott mot judar (Ehrenburg & Grossman 2003). Författarna Ilya Ehrenburg och Vasily Grossman var båda välkända sovjetiska krigskorrespondenter under andra världskriget, men deras uppgifter om just den judiska katastrofen fick aldrig publiceras. Deras bok gavs ut postumt först efter att Sovjetunionen hade fallit.

Två andra exempel är Jevgenij Jevtusjenkos dikt *Babij Jar* från 1961, liksom Dmitrij Sjostakovitjs trettonde symfoni med samma namn från 1962. Både dikten och symfonin kom av partiledningen att tolkas som antisovjetiska på grund av det faktum att massmordet på judar särskilt uppmärksammades. Kristian Gerner (2011, s. 147) förklarar det med att ”detta stred mot den legitimeringsgrund för sovjetsamhället som sade att alla medborgare var likar, men särskilt ryssarna”. Gerner understryker att följderna av denna politik var att omfattningen av den judiska katastrofen på sovjetiskt territorium länge förblev relativt okänd för medborgarna i Sovjetunionen. För majoriteten av den judiska befolkningen var minnet av Förintelsen högst levande (Levenberg 1978, s. 42). Enligt Zalmanson⁴ (2022) kom många judar allteftersom att ta egna initiativ för att hedra sina släktingar och andra som mördats i Förintelsen. (Se även Beckerman 2010 och Kosharovskij 2017.) Dessa initiativ blev frön till framväxten av en underjordisk judisk proteströrelse. Rörelsen utvecklades successivt mot ett mer öppet artikulert krav på mänskliga rättigheter riktat direkt till kommunistpartiets ledning i Moskva, särskilt efter sexdagarskriget 1967.

Numera finns flera självbiografier som vittnar om upplevelsen av denna likgiltighet inför den judiska katastrofen. En av dem är skriven av författaren Katja Petrowskaya, bördig från Kiev. I *Esther kanske* (2015) beskriver hon när hon som liten flicka tillsammans med sina föräldrar besökte Babij Jar, platsen där över 30 000 judar mördades i september 1941, däribland hennes släktingar:

Efter ett tag kom vi fram till monumentet, det första och på den tiden det enda minnesmärket, som hade invigts 35 år efter massakern på fel plats och fel dag. Muskelösa sovjetihjältar – en matros, en partisan och en kvinna från Ukraina – erövrar det förflutna. Orden Hjältemod, Mod, Fädernesland, Djärvhet studsade mot mig som pingpongbollar. Inte ett ord om att också Kievs judar ligger här.
(Petrowskaya 2015.)

År 1948 beslutade Stalin att förbjuda judisk kultur. I *The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority* (1989) visar historikern Benjamin Pinkus hur Stalin 1948–1949 stängde ner judiska kulturinstitutioner. ”Likvideringen av judisk kultur i Sovjetunionen började i november 1948 [...]”, skriver Pinkus och fortsätter att beskriva nedläggningen av judiska teatrar, bokförlag,

⁴ Min intervju med Sylva Zalmanson från Riga, utförd i Hadera, Israel, den 29 oktober 2022, privat ägo.

kulturtidskrifter, konserthus och konstutställningar. Även de allmänna bibliotekens särskilda avdelningar för jiddischlitteratur tvingades att avveckla. ”Efter kriget hade många bibliotek i Moskva, Leningrad, Charkov, Lviv, Minsk och Cherson särskilda avdelningar för jiddischlitteratur. Samtliga upphörde med sin verksamhet”, skriver Pinkus (1989, s. 205–206).

Vid samma tid lät Stalin arresteras partimedlemmar, varav ett hundratal var judar. Många av dem tillhörde den kulturella judiska eliten. Efter en skenrättegång i maj 1952 avrättades femton judar på order av Stalin. Denna kollektiva avrättning har gått till historien som ”Natten då poeterna mördades” (Lomfors 2024). Vid denna tid initierade Stalin sin antisemitiska kampanj där judar utpekades som ”rotlösa kosmopoliter” och ”sionister”. Tiotusentals judar deporterades till Sibirien.

Mot slutet av sitt liv förvärrades Stalins antisemitiska och konspiratoriska världsbild ytterligare. I början av 1950-talet lät han avskeda judiska officerare från Röda armén. Vid samma tid inleddes en häxjakt på judiska läkare, vilka påstods ingå i en komplott med avsikt att mörda Stalin. I den statskontrollerade sovjetiska tidningen *Pravda* utpekades dessa läkare som en fara för sina patienter och för landets säkerhet. Denna antisemitiska kampanj – som blev Stalins sista innan han dog – har gått till historien som ”läkarkomplotten” (Rubinstein 2016). En liknande antisemitisk process, den så kallade Slánskýprocessen, pågick samtidigt i det Moskvatrogna grannlandet Tjeckoslovakien, där högt uppsatta judiska partimedlemmar avrättades efter att ha utpekats som agenter i en ”imperialistisk” konspiration. Gerner (2011, s. 276–277) skriver att denna process ”skedde till ackompanjemang av antisionistisk propaganda. Av de fjorton dömda var elva judar, vilket framhölls i anklagelserna med omskrivningen ’borgerlig härkomst’.”

Under Stalins tid vid makten, i synnerhet efter andra världskriget och i slutet av hans regeringstid på 1950-talet, urholkades judarnas medborgerliga och rättsliga ställning i Sovjetunionen. I sin ögonvittnesskildring sammanfattar Arie L. Eliav sina intryck av denna tid på följande sätt:

[...] judarna registreras alltså som judar, vad nationaliteten beträffar. Men om vi uppskattar deras medborgerliga ställning formellt [...] är det i själva verket ett skuggfolk. I utbyte mot sin tilldelade nationalitet har de nämligen inte fått någonting alls. De har inget erkänt språk, inget eget utbildningssystem, ingen press, radio, poesi, litteratur eller historia, kort sagt ingenting. (Eliav 1971, s. 28.)

För judarna i Sovjetunionen, som drabbades hårt under Förintelsen, fanns inte mycket kvar av judiskt offentligt liv efter andra världskriget. Eliavs beskrivning av dem som ett ”skuggfolk” är träffande. Men så bildades Israel 1948 och det förändrade situationen.

Israels bildande

I de hätska utfall från Moskva som riktades mot Israel under denna period är det lätt att förbise att Sovjetunionen tidigare hade gett sitt stöd till bildandet av staten Israel. När FN:s generalförsamling sammanträffade i november 1947 för att diskutera Palestinafrågan klargjorde den sovjetiske FN-ambassadören Andrej Gromyko att ”Det judiska folket har varit nära förbundet med Palestina under en betydande period i historien” (Buwalda 1997, s. 18–19). Ett par dagar senare, den 29 november 1947, antog FN:s generalförsamling resolution 181, vilken föreskrev att det tidigare brittiska mandatet Palestina skulle delas mellan en judisk och en arabisk stat. Trots sitt uttalade ideologiska

och politiska motstånd mot sionismen röstade alltså Sovjetunionen för resolutionen.⁵ Sedan dess har forskare dryftat frågan varför Stalin gav sitt stöd till Israels bildande samtidigt som han var både antisemitisk och antisjonistisk. Hur går det ihop? Det enkla och korta svaret är realpolitik. I *They Did Not Dwell Alone. Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967–1990* (1997) diskuterar författaren och den tidigare diplomaten Petrus Buwalda olika teoribildningar. En, kanske den mest troliga, är förhoppningen om att en israelisk statsbildning skulle försvaga Storbritanniens roll i Mellanöstern. En annan är att Stalin levde i tron att Israel skulle anamma kommunismen (många ryska judiska emigranter var socialister) och därmed bli en allierad till Sovjetunionen. Sovjetunionen såg dessutom mellan fingrarna när det kommunistiska Tjeckoslovakien levererade stridsflyg till den nybildade staten (Buwalda 1997, s. 20, 167).

Det som kom som en fullständig överraskning för Stalin var den emotionella betydelse som den judiska statsbildningen skulle få för de sovjetiska judarna. Många sovjetiska judar har vittnat om att Israel blev själva sinnebilden för, och längtan till, ett liv i frihet (Kosharovsky 2017; Kholmyansky 2021). En händelse som väckte Stalins vrede var när Israels första ambassadör, Golda Meir, anlände till Moskva i september 1948 och tiotusentals judar samlades för att hedra henne. Spontana demonstrationer av detta slag hörde inte till vanligheten. Som en kommentar till det inträffade skriver Sovjetunionens största tidning och kommunistpartiets främsta propagandorgan *Pravda*: ”Det ska inte råda något tvivel om saken. Staten Israel har ingenting att göra med judarna i Sovjetunionen, där det inte finns något judiskt problem och därför inget behov av Israel” (Buwalda 1997, s. 20).

Kristian Gerner (2011, s. 140–142) uppmärksammar att det var vid denna tid som begreppen ”kosmopolit” och ”sionist” introducerades som direkta antisemitiska omskrivningar för ”jude” i den sovjetiska pressen. Dessa benämningar förekom från denna tidpunkt allt oftare i retoriska sammanhang där även ”fiender till Sovjetunionen” identifierades och pekades ut. De antisemitiska tongångarna, som efter 1967 kamouflerades i antiimperialistiska och antisjonistiska termer, var alltså inget nytt, men innebar – såsom beskrivs längre fram i rapporten – en betydande skillnad vad gäller propagandans omfattning, geografiska spridning och ideologiska följdriktighet.

Folkräkningen

Som tidigare nämnts baserades den sovjetiska folkräkningen på uppgifter om medborgarnas ”nationalitet”. Detta befolkningsregister gjorde det möjligt för myndigheterna att ha kontroll över vilka medborgare i de olika delrepublikerna som hade judisk tillhörighet. Thomas E. Sawyer (1979, s. 30–31) pekar dock på flera motsägelsefulla uppgifter i den sovjetiska statistiken, inte minst hur den presenteras i olika statliga publikationer. Sawyer finner att angivelserna om antalet judar i Sovjetunionen skiljer sig åt. Därför måste dessa uppgifter betraktas med viss skepsis. Enligt den officiella statistiken från 1959 års folkräkning uppgick den judiska befolkningen till 2 268 000 personer, cirka en procent av befolkningen i stort (Decter 1963). 1964 uppgav myndigheterna att den judiska befolkningen hade ökat till två och en halv miljon (Sawyer 1979, s. 31). Den ska vid tiden ha utgjort den tolfte största ”nationaliteten” i Sovjetunionen (Ibid.). Flertalet judar levde i de större städerna som Moskva, Leningrad, Kiev, Tasjkent, Kisjijnov, Minsk, Riga, Baku, Tbilisi och Vilnius.

⁵ Även kallad FN:s delningsplan. Se vidare Utrikespolitiska institutet (2025).

I dessa städer var procenttalet större än för populationen i sin helhet. I Kisjijov var till exempel hela 20 procent av stadens invånare judar.

I folkräkningen från 1959 tillfrågades medborgarna även om sitt modersmål. Närmare 500 000 sovjetiska judar uppgav att de hade jiddisch som sitt modersmål (Decter 1963). Det är en anmärkningsvärt hög siffra med tanke på att Stalin låtit avrätta eliten av de sovjetiska jiddischförfattarna och förbjudit i princip all litteratur, tidningar och teatrar på jiddisch. Sannolikt är att de som uppgav jiddisch som sitt modersmål tillhörde den äldre generationen. Enligt Eliav (1978, s. 28) ska mörkertalet i 1959 års folkräkning beräknas ha uppgått till omkring en miljon. Anledningen, menar Eliav, var antisemitism. Att många föräldrar försökte undanhålla sin judiska bakgrund var ett sätt att skydda sina barn från antisemitism (även om det sällan fungerade) och möjliggöra för dem att få tillträde till skolor och universitet.

Ett par judiska föräldrar som tänkte på detta vis var Rosa och Gregory Kholmyansky i Moskva. De levde ett assimilerat ryskt liv och gav sina två söner ryska namn. En av dem, Alexandr (född 1950) som senare bytte namn till Efraim, minns hur han och kamraterna talade nedsättande om judar, och att han själv var med och trakasserade en pojke som kom från en judisk familj. Han kunde inte föreställa sig att han själv hade någon relation till det judiska:

[...] förrän det en dag ringde på dörren och det var från statistiska centralmyndigheten. Regeringen hade bestämt att genomföra en folkräkning. Jag hörde hur det ställdes olika frågor till min mamma. Hur många som bodde i lägenheten, civilstånd och så plötsligt; nationalitet? Min mamma svarade judisk. (Kholmyansky 2021, s. 20–22, fri översättning.)

Det kom som en chock för Alexandr, som först vägrade acceptera att hans föräldrar var judar. Han kände skam, och därefter rädsla för att det skulle avslöjas på hans skola och bland hans kamrater. När han började i högstadiet upptäckte han till sin stora förvåning att många av hans klasskamrater också hade judisk bakgrund. Som vuxen skulle Efraim Kholmyansky bli en av landets mest tongivande judiska dissidenter.

Upptakten till propagandaoffensiven

Fram till sexdagarskriget hade Sovjetunionen diplomatiska relationer med Israel.⁶ Sovjetunionen hade en ambassad i Tel Aviv och Israel hade en ambassad i Moskva. Det fanns även ett relativt stort kulturellt och vetenskapligt utbyte länderna emellan.

Samtidigt blev Mellanöstern en allt viktigare arena i det kalla kriget. Efter avkoloniseringen och arabländernas självständighet växte den antivästliga inställningen i många länder. Egyptens president Gamal Abdel Nasser var tongivande bland arabvärldens antiimperialister. Hållningen rimmade väl med den sovjetiska utrikespolitiken. Sovjetunionen ökade därmed sitt militära stöd till Israels arabiska grannstater. Enligt Baruch Hazan (1976, s. 195) var förhållandet till Egypten, arabvärldens största och mest inflytelserika land, av särskild betydelse för Moskva. Sovjetunionen gav tekniskt och ekonomiskt stöd till flera stora utvecklingsprojekt, bland annat Assuandammen i södra Egypten, för produktion av vattenkraft, vilket stärkte ländernas band. Det är i detta nya geopolitiska landskap som framväxten av en distinkt antisionistisk diskurs i Sovjetunionen tar fart.

⁶ Undantaget en kort period av avbrott 1953.

Men hur blev den antisionistiska diskursen från 1967 antisemitisk? Här finns flera förklaringar. En hypotes är att Stalins efterträdare 1953, Nikita Chrusjtjov, av inrikespolitiska skäl undvek att hantera problemen med antisemitismen. Chrusjtjov tog officiellt avstånd från Stalins terror i sitt tal på partikongressen i februari 1956, vilket brukar sägas markera starten på en ny politisk epok som brukar benämnas ”töväder”. Men han tog inte avstånd ifrån det antisemitiska arvet efter Stalin. Den statskontrollerade antisemitismen fanns kvar. Jonathan Frankel (1991, s. 324) pekar på flera antisemitiska påbud och händelser under Chrusjtjovs tid vid makten. Det mest kända exemplet är utgivningen av den antisemitiska skriften *Judendom utan försköning* av Trofim Kichko. Utgivningen av skriften väckte starka reaktioner i utlandet, inte minst bland vänsterintellektuella (Ukrainian Jewish Encounter 2021; Alsterdal 1968). När en grupp från det franska socialistpartiet besökte Moskva i maj 1956 och ställde frågor om antisemitismen i det sovjetiska samhället, som exempelvis varför judar nekades tillträde till högre utbildning och tjänster, ska Chrusjtjov ha svarat följande:

De är rester från ett reaktionärt förflutet [...] Om judarna nu skulle vilja inta de främsta positionerna i våra republiker skulle de inhemska befolkningarna bli missbelåtna [...] det är förståeligt om detta skapar svartsjuka och fiendskap mot judarna. Men vi är inte antisemiter.⁷

Det kan tyda på ännu en förklaring, den att Chrusjtjov själv bar på antisemitiska föreställningar, vilket i så fall överensstämmer med Åsmund Borgen Gjerdes (2018) slutsatser om antisemitismen hos de sovjetiska eliterna.

Enligt Frankel (1991, s. 326) minskade antalet artiklar mot sionismen under Chrusjtjovs sista år vid makten – han avgick 1964 – samtidigt som artiklar med antisemitiskt innehåll ökade. Hur hänger det ihop? Bilden av det politiska ledarskapets inställning till judar och Israel blir än mer förbryllande när hans efterträdare, kommunistpartiets förste sekreterare Leonid Brezjnev, plötsligt tillät över 1 000 sovjetiska judar att emigrera till Israel (Ibid. s. 327).⁸ På en presskonferens i Paris 1966 tillkännagav landets premiärminister Kosygin att ”gränsen är öppen” för de judar som vill lämna Sovjetunionen (Ibid. s. 328). Frankel visar på flera anmärkningsvärda politiska utspel och positiva trender i relationen till judar och Israel åren 1965–1966; antalet antisemitiska incidenter minskade, antalet sovjetiska judar som beviljades tillträde till högre utbildning ökade och de kulturella och vetenskapliga förbindelserna med Israel tilltog (Ibid.).

Samtidigt gav Sovjetunionen sitt fulla stöd till det nya politiska ledarskapet i Syrien, där det socialistiska Baathpartiet tagit makten i en militärkupp. De båda länderna gjorde flera gemensamma officiella uttalanden för ”arabernas legitima kamp mot sionismen” (Ibid.). Trots de geopolitiska utspelen skedde emellertid ännu ingen kursändring i sovjetisk media – som fortfarande höll antisemitiska och antisionistiska artiklar borta. Frankel påpekar att ”det stora brottet i mönstret” som växte fram under den poststalinistiska perioden 1953–1967 inträffade i och med sexdagarskriget. Upptakten till propagandaoffensiven som bröt ut 1967 präglades således av realpolitiska hänsyn kopplade till utvecklingen i Mellanöstern. Den antisemitiska och antisionistiska retoriken förefaller samtidigt ha tonats ned på hemmaplan, medan den intensifierades i den utrikespolitiska relationen till arabstaterna. Mot denna bakgrund framstår Thomas E. Sawyers (1979, s. 24) tes om att Sovjetunionen intog en ”fundamentalt ambivalent” hållning till judar som en träffande beskrivning.

⁷ En svensk översättning av citatet finns i Håstad (1983, s. 28). Det är emellertid hämtat från Levenberg (1978, s. 38).

⁸ Enligt Frankel beviljades 1 444 sovjetiska judar utresevisum till Israel.

4. Vändpunkt – 1967

Skildringarna av upptakten till sexdagarskriget präglas ofta av motstridiga narrativ och politiska tolkningar. Syftet här är därför att ge en kortfattad och forskningsbaserad beskrivning av konflikten som bakgrund till den sovjetiska propagandans framställning av händelseförloppet.

Det var på våren 1967 som spänningarna mellan Israel och de omkringliggande arabiska grannstaterna ökade i styrka. Enligt den israeliska historikern Anita Shapira tilltog spänningarna på grund av ett falskt rykte från Moskva:

En kedja av händelser utlöste en kris, som inleddes med falsk underrättelseinformation från Moskva till Syrien och Egypten i vilken det påstods att den israeliska armén hade mobiliserat tolv militärbrigader i norra Israel i syfte att attackera Syrien.
(Shapira 2012, s. 295–306, fri översättning.)

Som statsvetaren Sune Persson belyser i sin bok *Palestinakonflikten* (1980) kunde FN något senare fastslå att sådana truppkoncentrationer eller trupprörelser inte hade förekommit. Det var ett falskt rykte (Persson 1980, s. 95). Signalerna från Moskva till Syrien och Egypten följdes också av tydliga politiska ställningstaganden. I händelse av krig lovade den sovjetiske premiärministern Aleksej Kosygin arabstaterna sitt fulla stöd (Freedman 1989, s 68–69).

I maj beslutade den egyptiske presidenten Nasser att förflytta 100 000 soldater, stridsvagnar och artilleri mot Israels södra gräns. Vid samma tid lät Egypten blockera all sjötrafik till och från den israeliska hamnstaden Eilat vid norra Röda havet. Nasser krävde också att FN skulle dra tillbaka sin fredsbevarande styrka från Sinai. FN:s generalsekreterare U Thant accepterade kravet utan att fråga säkerhetsrådet eller generalförsamlingen (Persson 1980, s. 96). Persson (Ibid.) skriver att det ”sköljde en våg av upphetsning och hatpropaganda genom arabvärlden”. Det uttryckliga målet från arabstaternas sida var att utplåna den judiska staten (Ibid.). Den 29 maj 1967 förklarade Nasser att arabförbundets stater lovat att ”återställa situationen till vad den var före 1948” (Ibid.). Den 5 juni 1967 anföll Israel Egypten och kriget var därmed ett faktum. Från israeliskt perspektiv bedömde man att det egyptiska flygvapnet, väl utrustat med sovjetiska bomb- och jaktflygplan, utgjorde det största hotet mot såväl de israeliska flygstyrkorna och markförbanden som Israels befolkningscentra (Shapira 2012, s. 295–306). Efter sex dagars intensiva strider mellan Israel på den ena sidan och Egypten, Jordanien och Syrien, med stöd av flera andra arabstater på den andra, godkände samtliga parter FN:s krav på eldupphör den 10 juni. Israel hade då erövat östra Jerusalem och Västbanken från Jordanien, Gaza och Sinai från Egypten och Golanhöjderna från Syrien. Kriget fick till följd att Sovjetunionen avbröt sina diplomatiska förbindelser med Israel. Dessa återupptogs aldrig. Även Polen, Tjeckoslovakien, Ungern, Bulgarien och Jugoslavien avbröt sina diplomatiska förbindelser med Israel (Ibid; Schechtman 1978, s. 130).

Israels oväntade seger i sexdagarskriget gav judar världen över ett nytt självförtroende, inte minst judarna i Sovjetunionen. I sin självbiografi *Refusenik. Trapped in the Soviet Union* (1981) skriver Mark Ya Azbel:

Vi tänkte inte på något annat hela denna ångestfyllda vecka. Vi höll våra radioapparater tätt intill oss och vågade knappt andas. (Ibland gick det inte att höra på grund av störningar, men oftast kunde vi höra antingen *Voice of Israel*, den västtyska kanalen eller BBC.) Vi förstod vilken betydelse Israels öde skulle få för oss [...] Den lättnad och glädje vi kände när Israel hade klarat sig går inte att i ord beskriva. Naturligtvis kunde vi inte uttrycka detta offentligt; så vi firade i tysthet och bakom stängda dörrar. (Azbel 1981 s. 215, fri översättning.)

En eufori och lättnad infann sig också i Israel. Anita Shapira (2012, s. 315–322) redogör för olika ideologiska strömningar och politiska strategier strax efter att kriget avslutats. Medan det fanns en falang som med militärstrategiska eller religiösa motiv ville etablera bosättningar på Västbanken, uttryckte andra oro för att den judiska staten – om inget fredsavtal tecknades – skulle komma att permanenta sitt maktövertagande av nya landområden, och därmed inkorporera en stor palestinsk befolkning.

Moskvas beskrivning av kriget

Vad fick medborgare i Sovjetunionen veta om kriget i Mellanöstern? Radiosändningar från Moskva gav en kraftigt tillrättalagd bild av händelseutvecklingen. Under krigets första dagar fick sovjetiska radiolyssnare höra om de arabiska styrkornas militära framgångar. Det påstods att Haifa stod i lågor och att Tel Aviv och Jerusalem hade bombats. Israel, försäkrades lyssnarna, stod inför ett nära förestående nederlag. Kommunistpartiets generalsekreterare och förste man Leonid Brezjnev förkunnade att det sovjetiska folket skulle känna tacksamhet över att hotet från den sionistiska angriparen snart skulle vara undanröjt. I samma stund kom också beskrivningar som likställde israeliska soldater med tyska nazister. Denna propagandistiska jämförelse – och relativisering av nazismen – skulle komma att upprepas åtskilliga gånger i sovjetiska skrifter, artiklar och radiosändningar. Precis som Poliakov, Améry och Troy gjort gällande i sina historiska analyser, blev dessa påståenden en stapelvara i propagandan, där jämställandet av staten Israel med Nazityskland och israeler/judar med nazisterna gjorde det möjligt att framställa palestinierna som ”de nya judarna”.⁹

Endast de sovjetiska medborgare som i hemlighet hade möjlighet att lyssna på utländska radiosändningar på ryska fick tillgång till en mer nyanserad skildring av krigets militära utveckling. Såsom Abzel (1981) beskriver i sin självbiografi fick dessa radiosändningar stor betydelse för många judar i deras strävan att bilda sig en egen uppfattning om Israels situation. För många framstod skillnaden mellan de sovjetiska och de utländska rapporteringarna som påtaglig och förbryllande. En av dem var Yuli Kosharovsky, en vid tiden ung nyexaminerad tekniker vid Urals polytekniska institut i Sverdlovsk, som skrev:

Jag lyckades ratta in en utländsk radiokanal som hette ”Voices” och fick då information om kriget som var det motsatta. Det är Israel och inte arabstaterna som skördar framgångar. Kontrasterna mellan rapporteringarna var så stora att jag först inte kunde tro att det var sant. (Kosharovsky 2017 s. 31–32, fri översättning.)

När den sovjetiska desinformationerna blev alltmer uppenbar för många judar infann sig samtidigt en oro för att Sovjetunionens prestigeförlust i sexdagarskriget skulle komma att drabba dem.

⁹ Se kunskapsöversikten i kapitel 2.

Antisemitismen i ny förklädnad – exempel

Syftet med detta avsnitt är att undersöka hur judar, sionism och Israel framställdes i den sovjetiska propagandan efter sexdagarskriget i Mellanöstern. Som tidigare diskuterats i metod- och materialavsnittet är exemplen hämtade från sekundärlitteratur och dokumentsamlingar, vilka publicerats på engelska, svenska eller danska. Det är emellertid urvalet av de ursprungliga uttrycken för antisemitism i den sovjetiska propagandan – texter, tal, karikatyrer och audiovisuella uttryck – som utgör undersökningens centrala analysmaterial. Hänsyn har även tagits till olika propagandakanaler för att eftersträva representativitet i syfte att kunna visa på mönster, spridning och ideologiska kontexter. En huvudfråga är om antisemitiska budskap framträder öppet eller förtäckt i den nya antisionistiska retorik som växte fram efter kriget i Mellanöstern 1967.

Officiella uttalanden

De första officiella kommentarerna i propagandakampanjen efter sexdagarskriget riktade sig mot Israel, men innehöll samtidigt antisemitiska konspirationsteorier. Baruch Hazan (1976) menar att ett nytt och framträdande antiisraeliskt tema i den sovjetiska propagandan är att utpeka israeler som nazister. Flera sådana jämförelser uttalades av politiska ledare och ambassadörer. Citaten nedan är tagna ur Nordiska Judiska Studentrådets dokumentsamling *Israel och judarna i sovjetpropaganda. Moskvans syn på krisen i Mellanöstern* (1968). Samlingen består i huvudsak av okommenterade antisemitiska karikatyrer och ett mindre antal exempel på uttalanden och skrifter.

Den 9 juni 1967, när kriget ännu inte är avslutat, förklarar den sovjetiske FN-ambassadören Nikolaj Fedorenko att Israel följer i Nazitysklands spår:

De (israelerna) tar sina argument från samma historiska skräphög och från arsenalen av de mest berömda brottslingarna i historien. De följer de blodiga fotspåren efter Hitlers bödlar [...] Även blixtkrigets speciella taktik har visat att Israels ledare upprepar den tragiska erfarenheten från fascistaggressionen [...] de som nu styr den israeliska aggressionen bör sättas på den anklagades bänk i en internationell tribunal lik den som för tjugo år sedan dömde de stora krigsförbrytarnas brott, brottslingarna mot mänskligheten.

(Nordiska Judiska Studentrådet 1968.)¹⁰

Zev Katz (1978, s. 346) konstaterar att ambassadör Fedorenkos utfall mot Israel i FN genast fick återspeglning i sovjetisk statsmedia. I radioprogrammet *Fred och utveckling* från Moskva hänvisades till Fedorenkos tal om att Israel uppträder som Nazityskland. Men radiouppläsaren gjorde också gällande att Israels militära operationer är ”importerade från Washington” genom att Israel låter ”regna napalmbomber över fredliga arabiska byar”. Ett sådant uttalande kan tolkas som att konflikten vidgades genom att integreras i det kalla krigets geopolitiska kontext.

¹⁰ Hela dokumentsamlingen är översatt till svenska, men saknar paginering.

Det gjordes fler uttalanden i tät följd. En dryg vecka efter att kriget hade tagit slut och Israel erövat de nya landområdena talade den sovjetiske premiärministern Aleksej Kosygin i FN:

På samma sätt som Hitlertyskland brukade utse Gauleiters i de ockuperade områdena, upprättar den israeliska regeringen en ockupationsadministration på de erövrade områdena och utser sina militärguvernörer där.¹¹

Den 5 juli 1967 talade kommunistpartiets generalsekreterare Leonid Brezjnev på militärakademins samling i Kreml. Citatet nedan är hämtat ur Nordiska Judiska Studentrådets dokumentsamling *Israel och judarna i sovjetpropaganda* (1968) på svenska men återges även av Zev Katz (1978) på engelska. Båda är översättningar från ryska. Katz hänvisar till Brezjnevs tal som publicerats dagen efter i *Pravda*:

När det gäller illdåden mot den fredliga arabbefolkningen förefaller det som om de försöker kopiera de nazistiska inkräktarnas brott [...] Angriparna uppför sig som de värsta banditer och förövare i Hitlerstil. (Nordiska Judiska Studentrådet 1968; Katz 1978 s. 347.)¹²

Denna typ av retorik, där Israel jämförs med Nazityskland, ska tolkas som ett försök att relativisera Förintelsen. Ett sådant retoriskt förhållningssätt låg också i linje med Sovjetunionens konsekventa politik att osynliggöra Förintelsens judiska offer. I nedanstående exempel försöker Ukrainas regeringschef vrida på perspektivet genom att utpeka Israel som den som kränker Förintelsens judiska offer. Detta inträffade den 22 juni 1967, när Ukrainas regeringschef Vladimir Sherbitsky framträdde i FN (Ukraina hade en egen representation i FN:s generalförsamling). Sherbitsky benämner inte Förintelsens judiska offer, men det är sannolikt de som här åsyftas:

Varför tänker de inte på vad miljoner offer för andra världskriget, medborgare i olika länder och av olika nationaliteter, skulle tänka om de skulle höra sanningen om de israeliska inkräktarna, vars aktioner och argument så mycket påminner oss om de svarta dagarna under Hitlers angrepp. (Nordiska Judiska Studentrådet 1968.)

Vad visste man i väst om den sovjetiska propagandaoffensivens antisemitiska och antisjonistiska innehåll? Under en presskonferens i FN den 25 juni 1967 som behandlade krisen i Mellanöstern bad en journalist (ovisst från vilket land) Kosygin att kommentera ”huruvida rapporter om att en ny våg av antisemitism i Sovjetunionen är ett resultat av det arabisk-israeliska kriget”. Händelsen återges i Nordiska Judiska Studentrådet (1968) på svenska men omnämns även på flera håll i den engelskspråkiga litteraturen. Frågan ställdes till den sovjetiska premiärministern vid en presskonferens i FN som behandlade krisen i Mellanöstern.

Kosygin ger följande svar:

Jag kan bara förmoda att detta är ett påfund av själva författaren av frågan. Det har aldrig funnits och finns inte någon antisemitism i Sovjetunionen och därför kan det heller inte vara någon fråga om en ny våg, därför att någon gammal aldrig har funnits.

Att beskylla frågeställaren och förneka problemets existens var genomgående en strategi från officiellt håll när ämnet kom på tal eller kritik framfördes. Hur ska man förstå regeringsmaktens position i denna fråga? Kristian Gerner, som undersökt andra liknande fall, menar att eftersom

¹¹ Talet hölls i FN 19 juni 1967. Se Nordiska Judiska Studentrådet (1968).

¹² Talet hölls i Kreml 5 juli 1967 och publicerades i *Pravda* 6 juli 1967.

förekomsten av antisemitismen gick stick i stäv med landets konstitution, kom dessa frågor att utmana den sovjetiska självbilden och det sovjetiska narrativet. När så lögnen om det jämlika samhället avslöjades reagerade makten med att slå tillbaka (Gerner 2017).

Hur blev fortsättningen på den sovjetiska propagandakampanjen? De officiella utfallen mot Israel fortsatte med oförminskad styrka under resten av 1960-talet och även hela 1970-talet. Jonathan Frankel tar avstamp i sexdagarskriget 1967 och följer utvecklingen längre fram i tiden. Han beskriver den på följande sätt: ”Den omfattande offentliga agitationen mot sionismen och Israel som utvecklades, först trevande och därefter som en flodvåg, saknade motstycke och har sedan dess förblivit oöverträffad” (Frankel 1991, s. 333). Han framhåller att man efter 1969 kan se en dramatisk ökning av antisionistiska artiklar i tidskrifter och tidningar. Han menar att denna utveckling kan ha samband med utgivningen av antisemitiska skrifter och böcker, som exempelvis Juri Ivanovs *Akta dig för sionismen!* (Frankel 1991, s. 332). Ivanovs bok gavs ut i flera upplagor och blev, enligt Frankel, mer och mer radikal för varje utgivning (Ibid.). Nedan följer ytterligare exempel från den sovjetiska propagandaoffensivens många olika kanaler.

Skrifter och böcker

I sitt omfattande standardverk *The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority* (1989) har historikern Benjamin Pinkus bland annat kartlagt och analyserat innehållet i antisemitiska och antisionistiska böcker utgivna 1967–1980 (Pinkus 1989, s. 256). Han ser en stadig ökning i bokutgivningen mellan 1967 och 1975. Därefter sker en marginell nedgång för att sedan 1980 öka igen (Ibid.). Samma trend gäller artiklar. Vad låg bakom förändringarna i antalet publikationer under denna period? En möjlig förklaring är utvecklingen i omvärlden. Pinkus (Ibid.) pekar själv på flera faktorer som kan ha påverkat utvecklingen, däribland Yom Kippur-kriget 1973, undertecknandet av Helsingforsavtalet 1975 samt de lättnader som infördes för judar att lämna Sovjetunionen. Hit hör även fredsuppgörelsen mellan Israel och Egypten i Camp David 1978. Omfattningen av den antisemitiska kampanjen i Sovjetunionen bör därför tolkas i ljuset av den politiska, ideologiska och historiska kontext där händelser i omvärlden påverkade utvecklingen.

Antisemitiska skrifter och böcker var inget nytt i Sovjetunionen. Den äldsta av dem är *Sion vises protokoll*, som gavs ut i Ryssland redan 1905. Detta omtalade falsarium, fullt av antisemitiska karikatyrer och konspirationsteorier, har sedan dess förblivit en inspiration till antisemitiska skrifter och böcker. Det har översatts till flera språk, bland annat till arabiska. Myndigheten Forum för levande historia påpekar att skriften fortfarande är aktuell:

Idag är texten fortsatt central, inte bara för nazister utan även för radikalislamister, och myten om den judiska världskonspirationen kommer till uttryck i begrepp som ”judelobbyn” och ”den sionistiska ockupationsregeringen”.

(Sions vises protokoll – antisemitiska konspirationsteorier. Lärarfortbildning genomförd av Forum för levande historia i samarbete med Expo.)

Med *Sion vises protokoll* som förlaga skrev Trofim Kichko sin hatskrift *Judendom utan försköning*, vilken gavs ut av vetenskapsakademien i Ukraina 1963. Den väckte kritik och uppmärksamhet i väst. I mars 1964 skriver exempelvis Dagens Nyheters Moskvakorrespondent Lars Bringert att kommunistpartiet tar boken i försvar samtidigt som man uppger att bildmaterialet håller ”låg artistisk

standard” (Bringert 1964). Det var emellertid ett ihåligt försvar, eftersom kritiken inte handlade om bildernas artistiska kvalitet utom om bokens antisemitiska innehåll. Efter ytterligare protester från bland andra vänsterintellektuella i väst beslutade Chrusjtjov att förbjuda boken. Men efter sexdagarskriget 1967 återkom boken och fick stor spridning i sovjetisk media. Alvar Alsterdal kommenterar bokens utgivning i sitt förord till dokumentsamlingen *Israel och judarna i sovjetpropaganda* från Nordiska Judiska Studentrådet (1968):

I tonfall som starkt påminde om den ökända förfalskningen *Zion vises protokoll* målade författaren upp en internationell sammansvärjning av judaism, sionism, Israel, judiska bankirer och västliga kapitalister. Detta är ett välbekant tema i den sovjetiska antijudiska propagandan [...] Det är ett typiskt inslag i den oförsonliga kampanj mot Israel, som kallar sig själv antisemitisk men har klart antisemitiska inslag.

Kichko medverkade med egna artiklar i dags- och veckotidningar. Den 4 oktober 1967 (på femtioårsdagen av oktoberrevolutionen) publicerade *Komsomolskoje Znamja* en större artikel med titeln ”Sionism – ett imperialismens verktyg”. I den upprepade Kichko sina konspiratoriska föreställningar om judar och påståenden om sionismen som imperialismens farligaste vapen i kampen mot kommunismen. Artikeln är översatt till svenska och är återgiven i sin helhet i Nordiska Judiska Studentrådets dokumentsamling *Israel och judarna i sovjetpropaganda* (1968). Här följer ett kort utdrag:

Sionismen av idag är en ideologi, ett system av organisationer och tillämpningar av imperialistisk judisk borgerlighet, vars huvudinnehåll är militant antikommunism. Det är just den antikommunismen hos den internationella sionistsammanslutningen av affärsmän – några av dem specialiserar sig på politiken och finanserna, andra på religionen och handeln – som har hjälpt den judiska borgerliga nationalismen att växa starkare och bli ett verktyg för den samtida imperialismens politik och strategi först och främst för den amerikanska imperialismen har sionismen spelat en speciell roll vid förverkligandet av imperialistintriger i Mellersta Östern.

I Kichkos publikationer är antisemitismen och antisionismen tätt sammanflätade.

Som Alsterdal framhåller erkände kommunistpartiet öppet sin antisemitiska politik, samtidigt som partiets företrädare förnekade att boken hade antisemitiska inslag. Antisemitism var i den bemärkelsen både öppen och dold – beroende på vem som betraktade eller upplevde den. Ett ytterligare exempel är Juri Ivanovs *Akta dig för sionismen!*. Precis som andra antisemitiska böcker gavs även Ivanovs bok ut i flera upplagor och blev, enligt Frankel (1991, s. 332), mer och mer radikal för varje utgivning. Som titeln antyder framställs sionismen som ett hot mot kommunismen och världsfreden. Enligt författaren är det ”den rika judiska borgerligheten”, liksom ”judar överallt” som med ”makt och pengar” går imperialismens ärende. Ivanov utnyttjar äldre tiders antisemitiska stereotypa föreställningar om judars påstådda maktherravälde och utvaldhet, samtidigt som judar beskrivs som fattiga, smutsiga och mindervärdiga. De antisemitiska föreställningarna är minst sagt motsägelsefulla. Detta till trots förefaller de ha varit effektiva som politiskt vapen.

Ivanov var en av landets ledande ideologer och upphovsman till regeringens antijudiska och antisemitiska politiska agenda. En sökning på nätet visar att hans skrifter fortfarande förekommer inom marxist-leninistiska kretsar som rekommenderad läsning om sionismens historia.¹³ I ”Antisemitism and the New/Old Left” (2008, s. 270–271) diskuterar Samuel Edelman betydelsen av

¹³ Här rekommenderas att läsaren själv googlar fram dessa sajter.

Ivanovs bok, liksom andra sovjetiska böcker från samma period, för den politiska mobiliseringen i flera länder som syftade till att driva fram en antiisraelisk agenda. Bland de böcker som nämns är *Zionism – Theory and Reality* (1973), en antologi i vilken sovjetiska forskare säger sig vilja ge ett ”vetenskapligt” perspektiv på faran med sionismen (Ibid.). Likaså nämns Röda arméns skrift *Red Star* med artikeln ”Zionism’s Subversive Strategy”, som fastslår att ”sionism är ett hot, inte endast för arabstaterna, utan för hela mänskligheten” (Ibid. s. 272).

Enligt Edelman ska Sovjetunionens framgångsrika propaganda, där dessa böcker utgjorde ett centralt instrument, ha bidragit till att FN:s generalförsamling 1975 antog resolution 3379, där det fastställdes att ”sionism är en form av rasism”. Resolutionen utarbetades av 25 arabiska länder med uppbackning av Sovjetunionen (Ibid.).¹⁴ Denna FN-resolution gav ytterligare bränsle till den antisionistiska diskursen i Sovjetunionen. Moskva hänvisade ofta till de stora globala konferenser som arrangerades av FN 1978 och 1983 för att ”bekämpa rasism och diskriminering”. Vid dessa konferenser anklagade Sovjetunionen, tillsammans med de kommunistiska staterna (undantaget Rumänien) och arabstaterna, återkommande Israel och sionismen för rasism.¹⁵ Resolution 3379 återkallades av FN 1991, samma år som Sovjetunionen upplöstes.

Radioutsändningar

Utöver skrifter och böcker var radion en viktig propagandakanal för kommunistpartiet i Moskva. Hazan, som kartlagt den sovjetiska radions spridning sedan 1922, menar att radion tidigt var ett effektivt instrument för att nå analfabeter, först de inom Sovjetunionens egna gränser, men längre fram i tiden även till icke-läskunniga i tredje världen (Hazan 1976 – se s. 64–79 om sovjetisk radio). Vid tiden för sexdagarskriget 1967 och därefter hade sovjetisk radio omkring 2 000 timmars sändning per vecka på ett sjuttiotal språk (Ibid. s. 70). Värt att notera är att långt ifrån alla sändningar innehöll inslag som var antisemitiska eller antisionistiska. Den sovjetiska propagandan sysslade också med många andra ämnen. Men Hazan skriver i sin sammanfattning: ”Efter juni 1967 var det viktigaste målet med den sovjetiska propagandan rörande Mellanöstern att ’eliminera faran med den israeliska aggressionen’”. Detta mål låg fast till 1971, därefter skedde en viss förändring, skriver Hazan (Ibid. s. 270), vars bok kom ut 1976.

Syftet här är inte att ge en kvantitativ redovisning utan att i stället peka på förekomsten och innehållet i de sovjetiska radioutsändningarna i relation till judar och Israel. De två exemplen nedan är hämtade från Katz (1978). Den 11 juni 1967 gjordes följande uttalande i *Radio Peace and Progress*:

Israel militära mål är inte alls Israels militära mål utan Washingtons [...] Israeliska judar gör sitt yttersta för att med största och grymmaste brutalitet attackera fredliga arabiska byar och städer i grannländerna med dödliga napalmbomber.

(Katz 1978, s. 346–347, fri översättning.)

För att vinna araberna över på sin sida sände sovjetisk radio antisemitiska och antisionistiska budskap på arabiska. I Radio Moskvas arabiska sändningar den 24 september 1967 anklagades judiska ledare för sionistiska organisationer för att stödja ”folkmord”. En av dem som utpekades var Nachum

¹⁴ Se resolutionen här: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-181963/>

¹⁵ Geneve 1978 och 1983 samt i Durban, Sydafrika 2001. Den senare präglades av stora konflikter kring just synen på Israel och sionismen. Se Edelman (2008).

Goldmann, ordförande för World Jewish Congress (Ibid.). Det var sannolikt ett försök att sammanlänka judar i diasporan med Israel som bärare av ett gemensamt ansvar för de påstådda krigsbrotten. Katz visar hur den sovjetiska propagandan i allt högre grad flyttade fokus från ”israeliska judar” till ”judar i alla länder”, där judar utpekades som sionistiska spioner och landsförrädare (Ibid.).

Ytterligare två exempel är hämtade ur dokumentsamlingen *Soviet Antisemitic Propaganda. Evidence from books, press and radio* från Institute of Jewish Affairs (1978). De är exempel på radiosändningar från 1975 respektive 1977, ett årtionde efter sexdagarskriget. Den första, som sändes i programmet *Troende och icke-troende* i Radio Minsk den 5 april 1975, är antisemitisk och smädande mot den judiska religionen. Man kan tänka att den vände sig direkt till judiska lyssnare:

Judendomen är skadlig för den judiske troende eftersom denna tro skiljer honom från andra människor, inpräntar fientlighet mot andra människor och får honom att motsätta sig världen omkring sig [...] Judendomen strider mot vår kommunistiska moral, samhällets mål och det moderna livets framsteg. (Ibid. s. 18, fri översättning.)

Det andra exemplet är en radiosändning i *Radio Peace and Progress* på arabiska den 15 juni 1977 och kan tolkas som en kommentar till Saudiarabiens oljeexport till USA:

[...] Sionisterna kontrollerar ekonomin i Västeuropa och USA. Saudiernas pengar för oljan går således direkt till det sionistiska etablissemang och monopol i USA som kontrolleras av det sionistiska borgerskapet. (Ibid. s. 42, fri översättning.)

I dessa radioutsändningar görs ingen tydlig åtskillnad mellan judar, sionister och Israel. Även om vissa nyansskillnader i betoningen kan urskiljas beroende på den avsedda målgruppen, kan sändningarna sammantaget hänföras till samma antisemitiska propagandakomplex.

Tidningar

Hur skildrades judar, sionismen och Israel i den sovjetiska pressen efter 1967? Det källmaterial som finns att tillgå på engelska och svenska, och som ligger till grund för denna rapport, ger ingångar och perspektiv men är långt ifrån heltäckande. Sovjetunionen gav regelbundet ut tusentals tidningar, varav de största hade miljonupplagor. Här görs emellertid ett försök att hämta exempel ur ett representativt urval av dags- och veckotidningar som publicerade antisemitiska artiklar. Dessa artiklar får utgöra ett underlag för jämförelse med andra propagandakanaler i syfte att kunna visa på återkommande teman och mönster.

Hazan (1976, s. 51–53) inleder sitt kapitel om de sovjetiska dagstidningarna med ett antal principer som man kan bära med sig vid tolkningen av nedanstående exempel. Hazan skriver i presens eftersom Sovjetunionen fortfarande existerar när han företar sina undersökningar på 1970-talet:

1. Det finns ingen fri press i Sovjetunionen. Alla tidningar sägs tillhöra ”folket”, men ägs och kontrolleras av kommunistpartiet.
2. Varje föreställning om objektivitet förkastas på förhand. Dessutom är ”objektivitet” ett ”smutsigt” ord i Sovjetunionen [...] en sann kommunist måste vägledas av principen om *partijnost* och ska därför bedöma fakta ur det revolutionära proletariats perspektiv.

Först några ord om de tidningar som här kommer att nämnas: De största och mest inflytelserika dagstidningarna *Pravda* ("Sanningen") och *Izvestija* ("Nyheterna") löd direkt under kommunistpartiet och hade vardera en daglig upplaga på cirka 10–11 miljoner (Institute of Jewish Affairs 1978). Den statskontrollerade fackföreningen hade sin egen tidning *Trud* ("Arbete"), liksom det kommunistiska ungdomsförbundet Komsomol som hade sin *Komsomolskaja Pravda* ("Komsomols sanning"). Samtliga dagstidningar hade mycket höga upplagor eftersom de var obligatorisk läsning för anslutna parti- och fackföreningsmedlemmar. Prenumerationer var därtill ofta påtvingade. Ytterligare dagstidningar med stor spridning som bör nämnas är *Sovetskaja Rossija* ("Sovjetryssland") och försvarsministeriets egen tidning *Krasnaja Zvezda* ("Röda stjärnan") samt den satiriska veckotidningen *Krokodil*. Men även andra tidningar innehöll antisemitiska artiklar som nämns i rapporten. Syftet är att visa på exempel från 1960- och 1970-talet för att kunna identifiera eventuella tematiska förskjutningar i den antisemitiska och antiisraeliska propagandan.

Knappt en vecka efter att sexdagarskriget avslutats, den 15 juni 1967, gör *Izvestija* jämförelsen mellan Israel och Nazityskland. De (israelerna) utsätter "försvarslösa män, kvinnor och barn för offentliga avrättningar. Även västerländska korrespondenter jämför deras brott med dem som de nazistiska förbrytarna gjorde sig skyldiga till under andra världskriget" (Katz 1978, s. 347). Exemplet är hämtat från Katz, som visar på flera artiklar där Israel likställs med Nazityskland. I artikeln ovan görs dock gällande att detta har observerats även av västerländsk media – vilket ironiskt nog just i detta fall avsåg att öka trovärdigheten i uppgiften.

Men två dagar senare, den 17 juni 1967, påstår *Izvestijas* utrikeskorrespondent i Rom att han har träffat italienska journalister som nyligen återvänt hem från Mellanöstern och som kan bevisa att "israelerna betar sig som nazister". För att förstärka relationen till Nazityskland påstås att Israel har förvandlat Sinaiöknen till "ett ofantligt krematorium". Som om jämförelsen inte räckte hävdar korrespondenten dessutom att israelerna betar sig värre än "de nazistiska bödlar som torterade Anne Frank. Jag kan inte hjälpa att jag gör en jämförelse [...] med general Dayan, som har överträffat de omänskliga nazistiska generalerna. Vilken avgrundsmänniska!"¹⁶ Artikeln återges i sin helhet i Nordiska Judiska Studentrådets dokumentsamling *Israel och judarna i sovjetpropaganda* (1968). Den är relativt lång och innehåller flera detaljerade jämförelser med nazisternas folkmord. Vidare gör artikelförfattaren gällande att israelerna använder "varm gelatin", "samma barbariska förstörelsemedel som USA använder i Vietnam". Det senare kan tolkas som en retorisk markering mot USA i relation till det pågående kalla kriget mellan supermakterna (Nordiska Judiska Studentrådet 1968).

Ytterligare ett exempel är ifrån *Pravda* den 18 juni 1967, som återges på svenska i samma dokumentsamling. Även denna artikel vill likställa Israel med Nazityskland: "De israeliska ockupanterna" gör sig skyldiga till "folkutrotning", och att "det som nu sker för minnet till ugnarna i Majdanek och Auschwitz" (Ibid.). I båda dessa artiklar benämns israeliska soldater som "israeler", till skillnad från judar, eller sionister, vilka är bredare termer som också kan inkludera judar i andra länder med eller utan sionistiska åsikter.

Men redan på hösten 1967 kan man se en förskjutning i tidningar och tidskrifter där judar och israeler likställs och påstås ingå i en sammansvärjning för USA och mot kommunismen. Ett exempel syns i

¹⁶ Moshe Dayan var israelisk försvarsminister 1967–1974.

höstnumret 1967 av tidskriften *Za Rubezjom* ("Utomlands"), där både judar och sionister utpekades som ett hot mot Sovjetunionen och andra kommunistiska länder i östblocket:

Sionismen i våra dagar är den pro-imperialistiska judiska borgarklassens ideologi, organisationssystem och praktik. Deras grundläggande trosbekännelse är antikommunism. Den finns inom den internationella sionistiska korporationen, som består av aktörer inom politik, finans och handel, och som hjälpte sionismen att växa och bli USA:s politiska och strategiska främsta verktyg.
(Katz 1978, s. 348, fri översättning.)

I exemplet ovan har fokus för propagandan förskjutits från Israel till sionismens påstådda anhängare i andra länder. Ett liknande exempel, också det är hämtat från Katz, är från *Komsomolskaja Pravda* den 4 oktober 1967. Där påstås att de som stödjer sionismen har kontroll över och styr amerikansk politik:

Sionismens anhängare i USA uppgår till mellan 20 och 25 miljoner människor [...] De tillhör föreningar, organisationer och sällskap vilka har störst inflytande i amerikansk ekonomi, politik, kultur och vetenskap. Sionistiska advokater utgör cirka 70 procent av alla amerikanska jurister; 60 procent av fysikerna (inklusive de som är engagerade i hemligt arbete med massförstörelsevapen) och över 43 procent av lokala och internationella nyhetsbyråer är sionister. Dessutom tjänar cirka 56 procent av de stora publikationerna sionistiska syften.
(Ibid.)

Liksom flera andra forskare menar historikern Jonathan Frankel (1991, s. 332) att det sker en successiv ökning av antisemitiska och antijudiska artiklar efter 1967 och framåt. En kulmen ägde rum 1969–1970. Enligt Frankel skall då innehållet ha förskjutits och fått ett mer framträdande antisemitiskt språkbruk. Men det empiriska underlaget i denna rapport visar att kulmen fortsatte under hela 1970-talet. I den bemärkelsen kan den sovjetiska propagandaoffensiven inte betraktas som en isolerad reaktion på sexdagskriget utan snarare som ett tillfälle att väcka och omformulera en redan existerande antisemitism genom att klä den i en ny språkdräkt.

Ytterligare några exempel från 1970-talet belyser hur propagandan förändrats. I *Institute of Jewish Affairs* (1978) finns ett urval av antisemitiska och antisemitiska angrepp ur böcker och i radiosändningar. Som tidigare nämnts har perioden i samlingen avgränsats till 1975–1978, samtidigt som kommentarerna i viss mån tar avstamp i sexdagarskriget 1967. I introduktionen skriver man att antisemitismen i Sovjetunionen framträder med "systematisk regelbundenhet" i samtliga kanaler, vilket gör att den kan betraktas som en "beständig antisemitisk kampanj". På 1970-talet är antisemitismen inte längre kamouflerad i antisemitiska termer. Enligt *Institute of Jewish Affairs*, som gett ut dokumentsamlingen, finns flera urskiljbara teman i kampanjen, exempelvis påståenden att sionismen härstammar från judendomen, sionism är lika med rasism och nazism, judar och sionister vill ta över världen, judar är rika och styr imperialismen, samt att sionister är fiender till Sovjetunionen (*Institute of Jewish Affairs* 1978). Det senare kan uppfattas som riktat mot de sovjetiska judar som vid tiden gett uttryck för en längtan att få emigrera till Israel.

I kulturtidskriften *Neva* nummer 4, 1978 får staten Israel en antisemitiskt laddad metaforisk beskrivning i form av en bläckfisk med armar in i CIA, FBI, militärindustri etcetera:

[...] den spionerande bläckfisken Israel når till speciella platser [...] Sionisterna förflyttar sig gradvis men bestämt mot olika centrum i den antisovjetiska propagandan, vilket inte kan tyda på annat sätt än att

det pågår en ideologisk sammansvärjning mot vårt folk.
(Ibid. s 85.)

Här har man återigen försökt vända på rollerna genom att framställa det sovjetiska folket som offer för en judisk konspiration.

Ett liknande konspirationsteoretiskt resonemang förs i en artikel i *Moskovskaja Pravda* den 12 december 1978. Där anklagas "sionisterna" för att ligga bakom radiosändningar på ryska från Västtyskland och andra demokratiska länder. Enligt artikeln ska dessa sändningar betraktas som en sionistisk ideologisk sammansvärjning som vill "underminera tron på den demokratiska karaktären i De Socialistiska Rådsrepublikernas Union, USSR." I artikeln blir även de judar som lämnat Sovjetunionen för USA utpekade som agenter för den amerikanska underrättelsetjänsten (Ibid. s. 86).

Det gradvisa skifte som äger rum i dessa artiklar och i andra propagandakanaler kan förstås som en del av en bredare ideologisk omorientering, där antisemitismen kom att fungera som en central diskursiv ram. I denna ram integrerades och omformulerades äldre antisemitiska föreställningar, vilket bidrog till att ge dem en ny politisk och retorisk legitimitet i internationella sammanhang.

5. Judar som femtekolonnare

I den sovjetiska propagandaoffensiven från och med 1967 kom judar i Sovjetunionen i allt högre grad att framställas som illojala mot staten och som potentiella landsförrädare. Denna gradvisa förskjutning kan identifieras i flera av regimen propagandakanaler. Kommunistpartiets antisemitiska kampanj fick även konkreta konsekvenser för den praktiska politiken. Sovjetiska judar utsattes för systematisk diskriminering inom arbetslivet, rättsväsendet och utbildningssystemet. Samtidigt nåddes västvärlden av återkommande rapporter om trakasserier och förföljelser av judar i Sovjetunionen, vilket ledde till reaktioner från flera internationella politiska organisationer och människorättsaktörer. Till en början var vänsterintellektuella och kommunistiska partier i väst särskilt framträdande i kritiken (Katz 1978, s. 339; Socialistinternationalen 1968, s. 2; Europarådet 1973, s. 3).

År 1967 tillsatte Socialistinternationalen, en internationell sammanslutning av socialdemokratiska partier, en arbetsgrupp för att utreda situationen för judar i Sovjetunionen. Gruppen bestod av representanter från Frankrike, England, Belgien, Norge och Sverige. Den svenske journalisten och författaren Alvar Alsterdal, som senare även blev diplomat, utsågs till rapportens huvudförfattare. Rapporten, som jämförde situationen för de sovjetiska judarna med läget 1964, byggde ” [...] på ryska källor, som visade att de sovjetiska judarna var diskriminerade både som individer och som religiös, kulturell och nationell grupp” (Socialistinternationalen 1968, s. 2). Slutsatsen i 1968 års undersökning var att situationen för medborgare med judisk bakgrund i Sovjetunionen hade förvärrats dramatiskt:

Sedan dessa fakta framlades, har ingenting förbättrats i de sovjetiska judarnas situation. De har till allt annat, här redovisat, blivit ett av offren för kriget i Mellanöstern. Som framgår av dokumentationen i de senaste häftena i tidskriften *Jews in Eastern Europe* har sovjetisk massmedia närmast intensifierat sin anti-israeliska kampanj med antisemitiska inslag.

(Ibid.)¹⁷

Rapporten från 1968 framhåller att krisen i Mellanöstern har gett upphov till nya bekymmer för den judiska befolkningen i Sovjetunionen och även för judar i andra kommunistiska länder. Det finns, framhåller den, anledning till oro ”för dess välfärd och säkerhet” (Ibid. s. 7). Rapporten pekar särskilt ut den ” [...] extrema antiisraeliska propagandan, som kommit till synes i den sovjetiska pressen [...] Det har de sista åren inte funnits något motstycke till bitterhet i denna kampanj.” (Ibid.). Undersökningen kommer till slutsatsen att denna sovjetiska propagandakampanj har ”återuppväckt en antijudisk stämning som påminner om den från åren 1948–1953 och som närdes av lokala antisemitiska fördomar som fortfarande lever i delar av Sovjetunionen” (Ibid.).

Även Europarådet tillsatte en arbetsgrupp för att utreda förhållandena för judar i Sovjetunionen. Också denna utredning leddes av en svensk, Per Ahlmark, vid tiden riksdagsledamot för Folkpartiet. När granskningen utfördes hade det gått några år sedan den antisemitiska kampanjen startade och undersökningen kunde därför följa utvecklingen från och med 1967. I december 1973 presenterade

¹⁷ Alsterdal, som skrivit förordet, hänvisar här till nyhetsbrevet *Jews in Eastern Europe*, som även nämns i inledningen till denna rapport.

Ahlmark sin granskning för den rådgivande församlingen i Europarådet. Han pekade på flera områden där judar utsattes för systematisk diskriminering och belyste särskilt svårigheterna för de judar vilka uttryckt önskan om att få lämna landet. Dessa judar "straffas" genom att bli av med sina arbeten och deras barn trakasseras. "Går de i grundskola eller gymnasium håller läraren ibland föredrag för klassen om deras föräldrars 'förbrytelse' och uppmanar de andra att hålla sig borta från 'förrädarnas barn'" (Europarådet 1973, s. 7). Det senare är ett av många exempel på utpekandet av judar som fiender till Sovjetunionen. I slutrapporten (Europarådet 1973) fastslås att det finns ett samband mellan antisemitism och antisionism. Den pekar också på förskjutningar som skett i propagandan mellan 1967 och 1973 från ett kamouflerat judehat till öppen antisemitism:

Tidigare försökte myndigheterna maskera den genom att kalla den "antisionism". På senare tid har de börjat överge denna undanflykt. Medan angreppen alltjämt vanligen riktas mot israelerna eller sionisterna är deras form, innehåll och temata direkt hämtade från de mest klassiska och häftiga antisemitiska traditioner, som anpassats genom att man helt enkelt utbytt ordet jude mot sionist. Det är sålunda nu "sionisterna" som kontrollerar världsförhållanden, som inte tycker om att arbeta, dominerar världspressen och försöker erövra världen genom hemliga religiösa organisationer [...]
(Ibid. s. 13–14.)

Dessa rapporter, jämte många andra som kom vid samma tid, vittnar om kampanjens antisemitiska och antisionistiska innehåll och konsekvenser för de sovjetiska judarna. Denna nya diskurs fick följder för judar också i andra delar av det sovjetkontrollerade Östeuropa.

Exemplet Polen

Den antisemitiska kampanjen i Polen 1968–1970 och dess konsekvenser har varit föremål för omfattande forskning inom humaniora och samhällsvetenskap (t.ex. Ilicki 1988; Schatz 1989). Följande framställning syftar till att mycket kortfattat belysa hur den sovjetiska propagandaoffensiven fick spridning och återverkningar i Polen. Ett tidigt konstaterande av det ideologiska och strategiska sambandet mellan Moskva och Warszawa gjordes av Alvar Alsterdal (1969). Han framhåller att han med sin undersökning vill visa "hur lätt den så kallade antisionismen övergår till regelrätt antisemitism" (Ibid. s. 9). Antisemitismen i Polen hade i viss utsträckning hållits tillbaka under 1950-talet och in på 1960-talet. Det förändrades i ett slag i samband med sexdagarskriget 1967. Alsterdal skriver: "I likhet med Tjeckoslovakien, Östtyskland, Ungern och Bulgarien hade Polen genast fallit in i ledet och instämt i det sovjetiska fördömandet av Israels aggression" (Ibid. s. 20). I maktens korridorer pågick emellertid en maktkamp mellan de som inte ville gå i Sovjetunionens ledband och de som var lojala med Moskva. Det ledde till att flera högt uppsatta militärer avskedades (Frankel 1991, s. 329–330). Polen avbröt sina diplomatiska förbindelser med Israel, som man tidigare hade haft mycket goda underhandskontakter med. Alsterdal (1969, s. 20) påpekar att Polen tillsammans Östtyskland gick ännu längre än övriga länder i östblocket och "övertog den våldsamma kampanjen mot Israel och sionismen i de sovjetiska massmedierna".

Under våren 1968 protesterade studenter och intellektuella i Polen för demokrati, yttrandefrihet och akademisk frihet. Partiledningen, under ledning av Władysław Gomułka, använde studentprotesterna som förevändning för att stämpla judiska partimedlemmar, intellektuella och tjänstemän som illojala sionister. I ett uppmärksammat radiotal den 19 juni 1967 kallade Gomułka judarna i Polen för "fredens förstörare" och landets femtekolonnare. "Vi vill inte ha någon femte kolonn i landet" (Ibid.

s. 21). Det blev inledningen till en antijudisk polsk propagandaoffensiv som ledde till att judar uteslöts ur det kommunistiska partiet, avskedades från sina arbeten och slutligen tvingades att lämna Polen. Alsterdal framhåller att Gomulkas tal gav ”legitimitet åt en återuppväckt antisemitism, löst kamouflerad som antisionism” (Ibid.). I nyttgåvan av Alsterdals bok (2020) finns en introduktion av Lars M. Andersson och efterskrifter av Lars Dencik och Weddig Runquist, vilka ger ytterligare perspektiv på Alsterdals arbeten liksom på händelserna i Polen.

Exemplet Tjeckoslovakien

Den sovjetiska antisemitiska diskursen efter 1967 fick på samma sätt konsekvenser för utvecklingen i Tjeckoslovakien. En antisionistisk kampanj med antijudiska förtecken initierades av Novotný-regimen, som enligt vissa forskare var mer omfattande än i något annat östeuropeiskt land, undantaget Sovjetunionen (Poláčková, & van Duin 2020, s. 861–887). Partitidningarna *Rudé právo* (tjeckisk) och *Pravda* (slovakisk) publicerade åtskilliga antiisraeliska artiklar och upprop från prosovjetiska fackföreningar och organisationer, varav många var öppet antisemitiska (Ibid.). Starka prostalinistiska krafter försökte återuppväcka den antisemitism som fanns i landets närtid, inte minst under Slánskýprocessen i Prag 1951, där elva av de fjorton avrättade partimedlemmarna var judar.

Under våren 1968, den period som kom att kallas ”Pragvåren”, växte kraven på reformer från studenter, oppositionella och intellektuella, vilket ledde till att kommunistpartiets nya generalsekreterare Alexander Dubček började föra en öppnare politik. De som protesterade anklagades för att gå sionisternas och imperialisternas ärenden: ”Den antisionistiska kampanjen syftade också till att misskreditera oppositionella och reforminriktade politiska krafter genom att associera dem med Israel och judarna”, menar historikerna Poláčková och van Duin (Ibid.). Utvecklingen mot en ”socialism med ett mänskligt ansikte”, som den kom att kallas, fick emellertid ett dramatiskt slut. Den 20–21 augusti 1968 rullade sovjetiska stridsvagnar in i Prag och satte stopp för alla försök till reformer.

Polen och Tjeckoslovakien är två exempel på den sovjetiska propagandaoffensivens spridningseffekter. Den nya sovjetiska antisemitiska diskurs som uppstod i kölvattnet av sexdagarskriget kunde därmed exporteras till större delen av det kommunistiska Östeuropa. De antisemitiska kampanjerna ledde till att judiska flyktingar från dessa länder kom till Sverige. Det finns därför flera vittnesskildringar, självbiografier och annan memoarlitteratur på svenska att tillgå.¹⁸

¹⁸ För att nämna två: I fallet Polen kan man läsa om Jackie Jakubowskis utsatthet och flykt från Polen i Einhorn (2023). En judisk familjs öde i Tjeckoslovakien kan man läsa om i Pallas (2025). Se även Górnio (2016).

6. Antisemitiska karikatyrorer

Tidigare i rapporten har förekomsten av antisemitiska officiella uttalanden beskrivits, liksom antisemitiska skrifter, böcker, artiklar och radiosändningar. Detta är emellertid bara några av de många propagandakanaler som existerade i Sovjetunionen. I Hazans (1976) stora kartläggning av propagandans många kanaler och omfattande spridning framträder bilden av ett samhälle som är genomsyrat av desinformation och övervakning.

En propagandakanal som spelade en central roll i spridningen av antisemitiska föreställningar om judar är den tecknade skämtbilden. Historikern Lars M. Andersson, som undersökt den svenska antisemitiska skämtpressen i relation till nationell kultur och identitet, skriver: ” [...] skämtpressen [är] av flera skäl en utmärkt källa för den som vill studera diskurser, vill komma åt vardagsversionen av den nationella kulturen och hur den konstrueras och reproduceras.” (Andersson 2000, s. 78). Anderssons representationer av ”juden” har bäring också på framställningar av judar i sovjetisk media. Det handlar om stereotypa destruktiva bilder av hur judar ser ut, deras egenskaper, förmågor, uppträdande och lojaliteter.

I Sovjetunionen utgjorde antisemitiska bilder och karikatyrorer en etablerad del av såväl folklig kultur som den statligt kontrollerade medie- och offentlighetskulturen. I detta avsnitt avgränsas undersökningen till de historiska kontexter i vilka antisemitiska bilder och karikatyrorer användes för att förstärka bilden av ”juden” som en folkfiende och femtekolonnare. Här avses framför allt tiden kring sexdagarskriget 1967 och tiden därefter. Hur kom innehållet i de antisemitiska bilderna att användas och även förändras från 1967 till 1979? Skedde samma förskjutningar i den antisemitiska diskursen också i bildmaterialet? Var antisemitismen från början dold bakom kritiken och hatet mot Israel, för att längre fram i tiden bli mer öppen?

Vad som med säkerhet kan konstateras är att det skedde en dramatisk kvantitativ ökning av antisionism och antisemitism i olika propagandakanaler efter 1967. Den dansk-norska historikern Judith Vogt (1988) visar att så var fallet också när det gäller bilder och karikatyrorer relaterade till judar, sionism och Israel. Urvalet av bildexemplen är, liksom när det gäller artiklar, hämtade från andrahandskällor såsom vetenskaplig litteratur och dokumentsamlingar. En satirisk bild och en karikatur har flera gemensamheter. Karikatyrorer fokuserar främst på att dramatisera och förlöjliga personers fysiska utseenden och särdrag medan den satiriska bilden använder ironi för att kritisera ett beteende. Här görs ingen skillnad mellan formerna, eftersom de oftast var överlappande när antisemitism och antisionism fick spridning i sovjetisk media.

Karikatyrorer strax efter sexdagarskriget

Nedan ses exempel på karikatyrorer tagna ur större sovjetiska dagstidningar direkt i anslutning till sexdagarskriget 1967. Flera av dem publicerades medan kriget pågick. Bilderna finns återgivna i Nordiska Judiska Studentrådets dokumentsamling *Israel och judarna i sovjetpropagandan. Moskvas*

syn på krisen i Mellanöstern (1968). Dagstidningarnas namn, val av rubriksättning samt datum för publicering återges vid varje bild. I sin inledning påpekar Alsterdal:

Som framgår av urvalet bedrivs denna hatpropaganda mot Israel numera även i centrala tidningar: partiorganet *Pravda*, regeringsorganet *Izvestia*, den kommunistiska ungdomsrörelsens *Komsomolskaja Pravda*, arméns *Krasnaja Zvesta*, fackföreningen *Trud* och den populära satiriska tidningen *Krokodil*. Kampanjen kan alltså inte längre urskuldats som ett primitivt provinsialt fenomen utanför de centrala myndigheternas fulla kontroll.
(Ibid.)

Som synes framträder här flera igenkännbara teman som tidigare exemplifierats i sovjetiska skrifter och artiklar. Jämförelsen mellan Israel och Nazityskland är ett sådant framträdande tema: Att Israel är ideologiskt förknippat med den kapitalistiska imperialismen och därför går USA:s ärende eller att USA går Israels ärende. Att Israel, likt USA, har expansionistiska anspråk och att Israel är en kolonialmakt som vill förslava den arabiska frihetsälskande befolkningen, och så vidare.

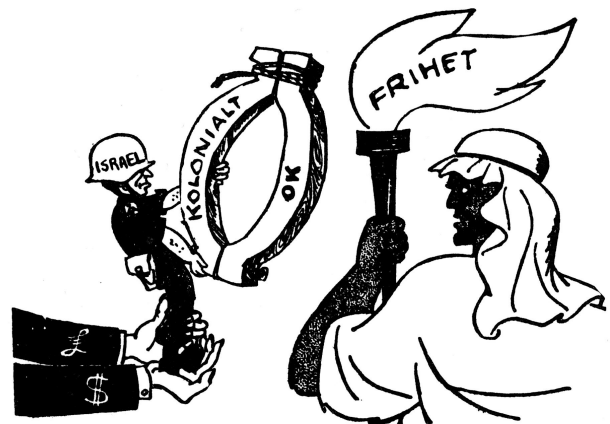
Bakblåsarna

Den 9 juni 1967, medan kriget fortfarande pågick, publicerar *Kommunist Tadzjikistana* denna bild (se ovan till vänster) på en israelisk soldat iklädd uniform som påminner om de tyska nazisternas. Han är på väg att erövra arabländerna med hjälp av en utsträckt kloliknande hand. På manschetten syns ett dollartecken, vilket associeras till USA (Ibid.).

Den 10 juni 1967, samma dag som kriget upphör, publicerar *Pravda* denna karikatyr (se ovan till höger) med titeln "bakblåsarna" (Ibid.). Det är ett nedsättande och rasistiskt skällsord som förekommer i antisemitisk skämtpress. Figureerna (judarna) på bilden ska föreställa giriga och penningkära kapitalister som skor sig på kriget.

Gamarna flockas

De skall inte förslava oss

Den 20 juni 1967 publicerar *Izvestija* (se ovan till vänster) en bild med titeln ”Gamarna flockas” (Ibid.). Den innehåller flera antisemitiska kännetecken: judar som gamar, utsugare, erövrare med mera. Örnen med davidstjärnan ska associeras till Nazityskland, medan fågeln till vänster för tankarna till USA:s krigföring i Vietnam.

Den 24 juni 1967 publicerar *Sovetskaja Rossija* (se ovan till höger) en israelisk soldat – återigen framburen av kapitalismen och USA:s hand – som vill kolonisera arabiskt land medan den frihetsälskande arabiska motståndsmannen håller sin frihetsfackla högt (Ibid.).

Hand i hand

Kanondiplomati i aktion

Den 4 juli 1967 publicerar *Pravda* (se ovan till vänster) återigen en bild där Israel likställs med Nazityskland (Ibid.).

Den 11 juni 1967, dagen efter avtalet om eldupphör i Mellanöstern, publicerar *Izvestija* (se ovan till höger) en israelisk tank med en döds-kalle (Ibid.). Bilden antyder att Israel/judarna bara låtsas acceptera avtalet. De är med andra ord opålitliga.

Dayan till Hitler: Marschera på

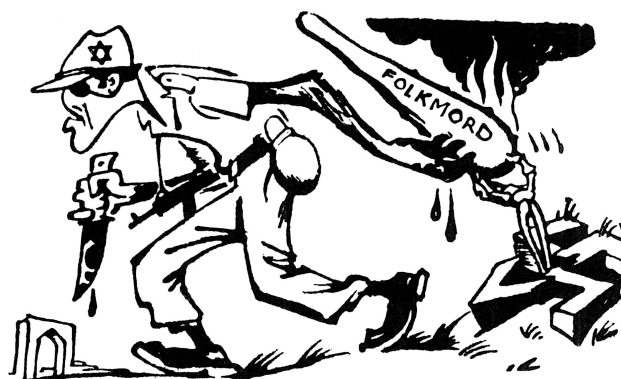

Washingtons välsingelse
AGGRESSION
FN-STADGAN

Den 21 juni 1967 publicerar *Kazachstanskaja Pravda* (se ovan till vänster) en karikatyr föreställande Israels försvarsministern Moshe Dayan i naziuniform (Ibid.). Dayan gör hitlerhälsning samtidigt som han sparkar Hitler framför sig. Den 18 juni 1967 publicerar *Pravda* (se ovan till höger) en karikatyr som anspelar på att Israel inte behöver respektera FN-stadgan (Ibid.). Bilden framställer USA-imperialismen som den kraft som styr över FN-stadgan och ger Israel fritt fram att agera på samma sätt som USA i Vietnam.

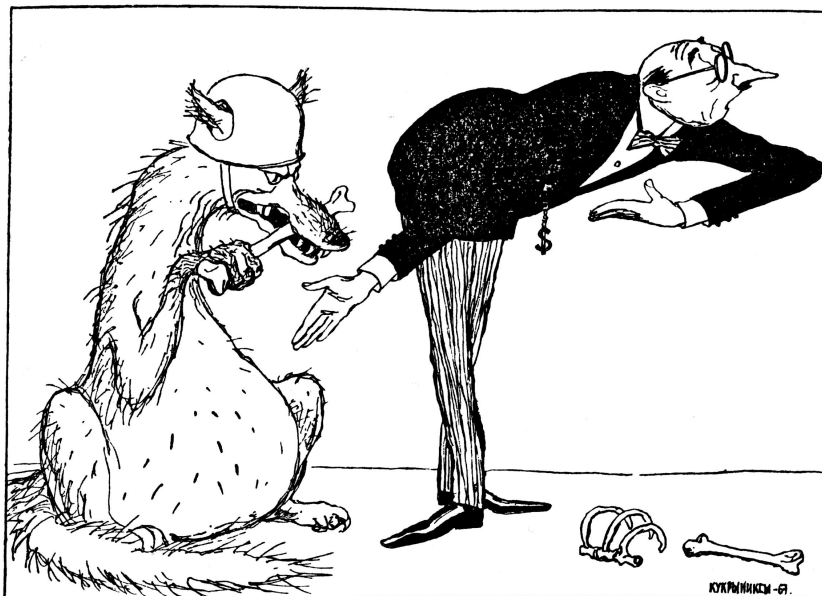
"Imperialistkretsarna och oljemonopolen underblåser elden"

Angriparens verkliga knölpåk

Den 7 juni 1967, alltmedan kriget i Mellanöstern pågår, publicerar *Kazachstanskaja Pravda* (se ovan till vänster) en karikatyr med klassiska antisemitiska drag med talande titel: "Imperialistkretsarna och

oljemonopolen underblåser elden” (Ibid.). Den 23 juni 1967 publicerar *Bakiniskij Rabotij* en bild (se ovan till höger) som framställer Israel som skyldigt till folkmord och associerar landet med nazismen (Ibid.).

Det "fredsälskande" Israel — ser det ut som en angripare?

Den 26 juni 1967 publicerar *Pravda* en karikatyr med titeln "Det fredsälskande Israel – ser det ut som en angripare?" (se ovan) (Ibid.). Mannen med dollartecknet bugar sig för den aggressiva och glupska vargen som inte är att lita på.

Med hänsyn till innehållet och den systematiska omfattningen, liksom spridningen av bildmaterialet, kan dessa exempel inte betraktas som enskilda kommentarer till händelseutvecklingen i Mellanöstern. Det framstår med all tydlighet att de politiska målen med denna typ av propaganda var att underminera Israel. Innehållet i bildmaterialet ska också ses i ljuset av kalla kriget och de ideologiska skillnaderna mellan stormakterna, där Sovjetunionen på ett betydligt mer framträdande sätt än tidigare utpekar Israel som en del av USA-imperialismen. Även om Israel och kriget i Mellanöstern står i bildens centrum har bildmaterialet tydliga antisemitiska associationer. Israelerna tecknas undantagslöst med stereotypa judiska ansiktsdrag – ett klassiskt verktyg inom traditionell antisemitism – för att tydliggöra vem konstnären hade i åtanke. Frågan är därför om dessa bilder kan betraktas som en förtäckt form av antisemitism eller om antisemitism fanns där från början. Helt klart är att sexdagarskriget aktiverade en antisemitism som redan fanns latent i det sovjetiska samhället.

Karikatyror på 1970-talet

Hur utvecklades den antisemitiska diskursen på 1970-talet? Vilka stereotypa föreställningar och bilder reproducerades på nytt? Från 1967 till 1970-talet hade omvärlden förändrats. I oktober 1973 anfölls Israel av de omkringliggande arabstaterna under ledning av Egypten och Syrien, och med stöd av vapen från Sovjetunionen. Israel gick även denna gång segrande ur striden. De tidigare frostiga relationerna mellan Sovjetunionen och USA hade tinats upp något. Formella förhandlingar för att reglera kärnvapenupprustningen hade inletts. 1975 undertecknade Sovjetunionen även Helsingforsavtalet, vilket stipulerade mänskliga rättigheter och rätten till utvandring. Men på

hemmaplan fortsatte dissidentrörelsen, med Andrej Sacharov och Jelena Bonner som dess främsta talespersoner, att kräva reformer. Samtidigt växte en judisk emigrationsrörelse med krav på rätten till utvandring (Nathans 2024).

I dokumentsamlingen *Soviet Antisemitic Propaganda: Evidence from Books, Press and Radio* från Institute of Jewish Affairs (1978) återges exempel på antisemitiska karikatyror från perioden 1975–1978. Sammanställningen indikerar att det skett en viss förskjutning mot mer explicita antisemitiska uttryck. Den visar också på att äldre antisemitiska texter och bilder från exempelvis *Sion vises protokoll* reproduceras och trycks i de stora dagstidningarna (Ibid. s. 52–53). I *Izvestijas* populära söndagsbilaga från februari 1976 publicerades en nyproducerad karikatyr. Bilden bär titeln ”Vilka är Sions dyrkare?” och föreställer en judisk gestalt som kontrollerar världen, vilket anknyter till etablerade antisemitiska föreställningar om global dominans (Ibid. s. 53). I ”humortidningen” *Krokodil*, med en upplaga på flera miljoner exemplar, publicerades 1977 en bild (se nedan) på en rabbin och en rätta som gör ekonomiska beräkningar. Karikatyren har titeln: ”Hur beräkningsteknologin har utvecklats i väst under de senaste 60 åren” (Ibid. s. 88).

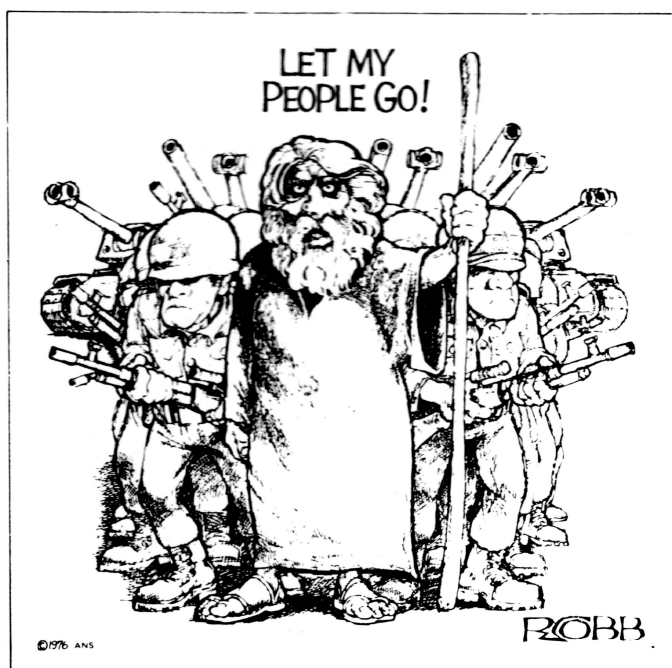

HOW THE TECHNOLOGY OF CALCULATION HAS DEVELOPED
IN THE WEST OVER THE LAST 60 YEARS

Drawn by B. Yefimov

Systematiken, associationerna och det antisemitiska mönstret framträder i all sin tydlighet i dokumentsamlingen, även om urvalet är litet i förhållande till den mängd av antisemitiska bilder och karikatyror som publicerades under denna period.

En säkrare källa är därför Judith Vogts (1988) undersökning av 6 000 antisionistiska bilder som producerats av Sovjetunionen. Många av dem som Vogt lyfter fram har spridits till eller reproducerats av arabisktalande länder. Hennes redovisning, med titeln *Billedet som politisk våben*, belyser Sovjetunionens kulturella och politiska inflytande över den arabiska propagandan så som den kommer till uttryck i arabisk kultur från 1967 till 1980-talet. Här blandas antisemitiska och antisionistiska budskap i en ideologisk och politisk väv. Genomgående har ”israelen” bytts ut mot ”juden”. Som i en tidig illustration på arabiska med rubriken ”Israel måste förintas” från 1967 (Ibid. s. 75). Vogt upplyser om att antisemitiska bilder och karikatyror används på fler platser än i tidningar. Hon visar förekomsten av antisemitism och antisionism på frimärken, affischer, kartböcker, i konstverk, fotografiska collage och i pamfletter. Vogt undersöker även den palestinska befrielseorganisationen PLO:s nyhetsbrev och redovisar därifrån flera exempel. Ett exempel är från PLO:s nyhetsbrev 1979 (se nedan) med den engelska rubriken ”Let my people go” – en slogan som förekom i väst för att uppmärksamma sovjetiska judars rätt till utvandring. Vogt kommenterar illustrationen på följande sätt: ”I PLO:s version går det en linje från Moses till judisk militärmakt” (Ibid. s. 99).

Judith Vogt ägnar ett kapitel åt fredsöverenskommelsen mellan Egyptens president Anwar Sadat och Israels premiärminister Menachem Begin, vilken undertecknades i Camp David i september 1978. USA hade varit delaktigt i framtagandet och möjliggörandet av avtalet. Sovjetunionen såg sin roll i Mellanöstern försvagas och reagerade därför negativt på avtalet. Vogt visar att Camp David-avtalet stimulerade produktionen av antisemitiska och antisionistiska karikatyrer i Sovjetunionen. Alla stora dagstidningar (drygt 25 stycken) publicerade återkommande bilder (cirka ett hundratal) där en fredsuppörelse med Israel framställs som en komplott. Det inkluderar även karikatyrer av Egypten och det arabiska folket som ingått avtal med "judarna". *Komsomolskoje Znamja* publicerade denna karikatyr (se nedan) 1979 med rubriken "Dela lika som bröder" (Ibid. s. 135).

fig. 180:
 »Som brødre vi dele«, *Komsomolskaya Znamya*, 11.9.1979.
 Tegner: V. Ovsiannikov

Det övergripande budskapet i Vogts kommentarer till de tusentals bilder hon har granskat är att kritik mot Israel är legitim, medan antisemitism utgör ett hot mot demokratin och människors lika värde.

Slutligen ges nedan ett exempel på antisemitism i det offentliga rummet i Moskva. Fotografiet är taget i samband med en förstamajparad för barn i Moskva 1972. Installationen består av ett plakat med texten ”Sionism är imperialismens vapen”. En spindelliknande figur klättrar över texten. Figuren är utrustad med överdrivna och stereotypiserade drag, inklusive en markerad näsa, samt bär en huvudbonad dekorerad med en davidsstjärna.¹⁹ Att teckna judar som bläckfiskar, ormar, spindlar eller svampar är ett klassiskt antisemitiskt budskap om att judar sprider sitt gift och är ett hot. Här blir klassisk antisemitism och antisionism (Israel är USA-imperialismens vapen) sammanförda i ett budskap och i en kontext. Detta exempel kan tolkas som ett uttryck för hur antisemitiska visuella motiv inte enbart förekom i statligt kontrollerade mediekanaler, utan även manifesterades i det offentliga rummet. Att en sådan framställning integrerades i ett evenemang riktat till barn kan vidare indikera en grad av normalisering av antisemitiska och antisionistiska konspiratoriska föreställningar i det offentliga rummet.

Sammantaget visar urvalet av exempel att antisemitismen efter 1967 kom att få en mer framträdande plats i skrifter, radiosändningar, dagstidningar och i det offentliga rummet. Utöver en kvantitativ ökning av antisemitiska artiklar och visuella framställningar skedde även en betydande internationell spridning av dessa uttryck.

¹⁹ Fotografiet förekommer i böcker och artiklar, men detta är hämtat från Tabarovsky (2019).

7. Vittnesmål, judisk respons och motstånd

Den nya antisemitiska diskursen fick konkreta politiska och sociala konsekvenser för judar i Sovjetunionen. Källorna och litteraturen skildrar fall av diskriminering på arbetsplatser, trakasserier, övervakning, arresteringar, skenrättegångar och fängelsestraff. Vittnesmålen smugglades i många fall ut till väst, där de publicerades och arkiverades, och är idag ett tillgängligt källmaterial i både digitala och fysiska arkiv.

Från och med 1967 ökade antalet ansökningar om utresetillstånd från Sovjetunionen till Israel. De individer som ansökte om att få lämna landet utsattes ofta för repressiva åtgärder från myndigheternas sida. Åtgärderna innefattade bland annat uppsägningar från arbetsplatser, offentlig exponering i statskontrollerade medier samt negativa konsekvenser för familjemedlemmar, exempelvis genom att barn nekades tillträde till högre utbildning. Denna grupp kom att benämnas *refuseniks*. Som tidigare nämnts genomfördes fler internationella granskningar av situationen för sovjetiska judar, exempelvis av Socialistinternationalen och Europarådet. 1972 genomförde även Amnesty International en granskning av situationen för judar i förhållande till andra grupper. Granskningen omfattade sovjetiska judars rätt till kultur, religion och språk, liksom deras möjlighet till utbildning, försörjning och politiska uppdrag i förhållande till andra folkgruppers rättigheter och möjligheter. Ytterligare en fråga som behandlades var om judar utsattes för fler repressiva åtgärder, till exempel rättegångar, än medborgare från andra folkgrupper. I *Judarna i Sovjet* visar Amnestys granskning att så var fallet: ” [...] Enligt många vittnesbörd är judarna på olika områden diskriminerade i förhållande till övriga sovjetmedborgare.” (Amnesty International 1972).

Vittnesmål

Nedan redovisas exempel på vittnesmål där sambandet mellan diskriminering av judar, antisionism och Israel framträder tydligt. Exempelen är hämtade från olika källor.

Raiza Palatnik

I oktober 1970, under ett arbetspass på ett bibliotek i Odessa, omhändertogs Raiza Palatnik av två civilklädda poliser, som krävde att hon skulle följa med dem. De uppvisade en order om husrannsakan med hänvisning till misstanke om stöld. Vid husrannsakan påträffades inga stulna föremål, men myndigheterna beslagtogs en skrivmaskin, litteratur med judiskt innehåll samt en intervju med Golda Meir, publicerad i *The New York Times*.

Under november månad kallades Palatnik till upprepade förhör, där hon enligt uppgifter utsattes för påtryckningar, inklusive hot om ”obehagliga konsekvenser”, i syfte att få henne att uppge källan till det som betecknades som ”antisovjetiskt material”. Hon häktades därefter.

I *Amnesty rapport om politiska fångar i Sovjet* framgår att hon anklagades för att ha ”distribuerat falska uppgifter om det sovjetiska samhället och staten” (Amnesty International 1975). Under häktningstiden utsattes även hennes familj för trakasserier från KGB. Bland annat pressades hennes far att vittna om att dottern stod ”under inflytande av kriminella sionistiska element” (University of Southampton Special Collections 2020). Den 22 juni 1971 dömdes Raiza Palatnik till två års fängelse.

Amnesty uppger att det vid tiden fanns ”minst” 10 000 fall av politiska fångar i sovjetiska fängelser, men att mörkertalet är stort.

Johah Kolchinsky

I oktober 1970 arresterades den 19-årige Johah Kolchinsky från Charkiv. Arresteringen skedde strax efter att Kolchinsky hade ansökt om tillstånd att få emigrera till Israel. Omständigheterna kring arresteringen finns nedtecknade i samizdatkrönikan *A Chronicle of Current Events*.²⁰ (De har även översatts av Amnesty och återges i Amnesty International (1975).) Denna krönika är en samling dokument om rättegångar mot dissidenter som människorättsförsvarare i Sovjetunionen lät nedteckna i hemlighet. I krönikan kan man läsa följande om Johah Kolchinsky:

En polispatrull störtade in i lägenheten [...] Efter att ha skurit av telefonledningen klådde polismännen upp Kolchinsky och arresterade honom [...] Han hölls där ett dygn utan mat och utsattes för antisemitiska förolämpningar [...] Rättegången hölls bakom lykta dörrar och varade i två minuter [...] Han dömdes till fängelse. I slutet av december efter sex veckors frihetsberövande släpptes Kolchinsky ur fängelset och inkallades till armén.
(Ibid.)

Vladimir Slepak, Josef Begun och Anatoly Sharansky

Den 20 januari 1977 riktar 163 judiska aktivister, människorättsförsvarare och dissidenter ett protestbrev till länder som undertecknat Helsingforsavtalet 1975. De kräver att ländernas statschefer ska se till att Sovjetunionen verkställer sitt löfte om mänskliga rättigheter och rätten till utvandring. I brevet hävdar de att Sovjetunionen bryter mot avtalets bestämmelser, bland annat genom övervakning, intrång i deras bostäder samt genom att neka dem rätten till utvandring. De sovjetiska myndigheternas respons bestod i att offentligt exponera och kritisera undertecknarna av protestbrevet i statskontrollerad television och press. I tv-programmet, med namnet ”Själahandlare”, läste man upp undertecknarnas namn samt visade fotografier på Vladimir Slepak, Josef Begun och Anatoly Sharansky. En röst förkunnade att ”dessa är sionistiska soldater engagerade i subversiva aktiviteter mot Sovjetunionen” (Beckerman 2010, s. 208). Ett liknande innehåll publicerades i veckotidningen *Ogonjok* med rubriken ”Sionistspionernas vägar” samt i *Literaturnaja gazeta* med rubriken ”Lögnare och fariséer” (Ibid. s. 209). Strax därefter arresterades flera av undertecknarna av brevet. Slepak, Begun och Sharansky dömdes till 5, 8 respektive 13 års fängelse för statsfientlig verksamhet.

²⁰ *A Chronicle of Current Events* är en samling dokument om politiska rättegångar. Den finns att tillgå på nätet. Rättegången mot Kolchinsky har nr 17.

Judisk respons och motstånd

Sexdagarskriget 1967 och den efterföljande sovjetiska antisemitiska propagandan hade en betydande inverkan på judar i Sovjetunionen. En ny kollektiv medvetenhet kring den egna utsattheten, en kritisk blick på den sovjetiska staten och ett nytt intresse för judisk historia, hebreiska och Israel samlade judar över hela landet. Denna process är bäst beskriven av Kosharovsky (2017), som ger ett inifrånperspektiv på detta uppvaknande. Här kan även nämnas den amerikanske författaren Gal Beckermans *When They Come for Us We'll be Gone. The Epic Struggle to Save Soviet Jewry* (2010) och historikern Benjamin Nathans *To the Success of Our Hopeless Cause. The many Lives of the Soviet Dissident Movement* (2024).

Samtida appeller och klagobrev, demonstrationer och hungerstrejker, visar att framför allt unga judar protesterade mot diskrimineringen. En av de tidigaste och mest uppmärksammade individuella protesterna är 20-åriga Yasha Kazakovs brev till Högsta sovjet den 17 juni 1967, i vilket han kräver att inte längre bli betraktad som medborgare. Han menar att landet ”har gjort det omöjligt för det judiska folket att leva som judar”. Kazakov, som ger flera exempel på diskriminering, avslutar brevet: ”Med hänvisning till ovanstående avsäger jag mig mitt sovjetiska medborgarskap och kräver att få möjlighet att lämna Sovjetunionen.”²¹ Brevet smugglades ut till väst och publicerades senare i *The Washington Post*, varefter det spreds via utländska radiosändningar.

I källmaterialet kan vi se hur judar över hela Sovjetunionen börjar utforska sin judiska bakgrund och sitt kulturella arv, som de upplevde hade berövats dem och deras föräldrar under Stalins tid. Under 1970- och 1980-talet kom därför hundratusentals judar att ta del av olika judiska aktiviteter, såsom hebreiskundervisning, firandet av judiska helgdagar och kulturella aktiviteter. En ny judisk kollektiv identitet formerades. Ur denna kollektiva identitet växte en emotionell identifikation med Israel som fick praktiska konsekvenser. De som hade släktingar i Israel och en officiell inbjudan hade laglig tillåtelse att återropa rätten till återförening. Det bidrog till att tiotusentals sovjetiska judar årligen ansökte om utresa till Israel. Litteraturvetaren och sovjetkännaren Ann Komaromi menar att ”Israel ersatte den sovjetiska staten som subjektet i deras livsberättelse, och fyllde kampen för rätten att återvända till Israel med djup mening”.²²

Man kan också se det som att många unga judar ville återta rätten att själva definiera begreppet ”sionism”, genom att påminna om dess praktiska och politiska betydelse för det judiska folket.

Ett tidigt exempel på detta är Boris Kochubievskys appell till Högsta sovjet med kritik mot att landet ”gjort sionismen till en förbannelse”. Kochubievsky skriver i maj 1968:

Jag är jude och jag vill bo i en judisk stat. Det är min rätt, precis som ukrainaren har rätt att bo i Ukraina, och ryssen har rätt att bo i Ryssland. Jag vill bo i Israel [...] Jag vill att mina barn ska få lära sig hebreiska. Jag vill kunna läsa judiska tidningar och gå på judisk teater. Kan någon säga mig varför det skulle vara fel? Vad är mitt brott?

(Beckerman 2010, s. 103.)

²¹ Brevet är omskrivet i flera böcker om judarna i Sovjetunionen. Se bland annat Beckerman (2010, s. 107–109).

²² Komaromi i förordet till Kosharovsky (2017, s. 7), fri översättning.

I takt med att frågan om rätten till utvandring hamnade på den politiska dagordningen i förhandlingarna om nedrustning och handel mellan USA och Sovjetunionen på 1970- och 1980-talet, blev det också lättare för sovjetiska judar att lämna landet och själva bestämma vart de ville emigrera. Omkring en miljon judar utvandrade till Israel, flertalet strax efter att Sovjetunionen hade fallit. Ett lika stort antal utvandrade till andra västländer, inte minst till USA och Tyskland.

8. Slutsatser

Det har snart gått 60 år sedan Sovjetunionen, som en reaktion på sexdagarskriget i Mellanöstern 1967, icensatte sin propagandakampanj mot judar, sionismen och Israel. Sedan dess har vi tillägnat oss tillräckligt mycket kunskap och erfarenheter för att kunna svara på historikern Léon Poliakovs fråga. Har antisemitismen fått ännu ett nytt ansikte, denna gång kamouflerat i en antisionistisk retorik och diskurs? Det korta svaret är ja. Ett utförligare svar presenteras nedan.

Det empiriska material som analyserats i denna studie visar att den sovjetiska reaktionen på sexdagarskriget 1967 kom att utgöra en tydlig vändpunkt i framväxten av en ny antisemitisk diskurs i Sovjetunionen. I efterdyningarna av kriget intensifierades en statligt initierad propagandaoffensiv riktad mot Israel och sionismen, vilken kom till uttryck i ett brett spektrum av medier: officiella uttalanden, dagspress, publikationer, radio- och tv-sändningar samt i tecknade bilder och karikatyrer.

Studien visar att denna utveckling inte enbart innebar en kvantitativ ökning av antisionistiskt och antiisraeliskt material, utan också en kvalitativ förändring i hur judar och judiskhet framställdes. Gränsen mellan antisionism och antisemitism blev alltmer otydlig. Genomgående observeras en successiv förskjutning, där antisionism fungerade som en täckmantel för antisemitism och som ett ramverk genom vilket traditionella antisemitiska stereotyper och konspirationsteorier kunde reproduceras i mer indirekta eller kodade former. Begreppet ”sionist” kom att fungera som ett kodord för ”jude”, och fientligheten mot Israel blev ett angrepp på judar generellt. På motsvarande sätt projicerades traditionella antisemitiska troper tidigare riktade mot judar och judendomen, mot sionismen och staten Israel. Den nya antisemitiska diskursen kännetecknas således av en dubbel verkan: den både aktiverade och legitimerade redan existerande antijudiska föreställningar, samtidigt som den formulerade och förstärkte ett explicit fientligt förhållningssätt till sionismen och staten Israel.

Särskilt i det visuella propagandamaterialet – tecknade bilder och karikatyrer – framträder ett återkommande mönster av symboliska framställningar, där stereotypa och historiskt igenkännbara antijudiska bildmotiv återanvänds i en ny politisk kontext. Detta gällde även i internationella sammanhang, inte minst i arabvärlden, där sovjetisk propaganda i varierande grad reproducerades eller anpassades till andra politiska miljöer. Den sovjetiska propagandaoffensiven ska därför förstås både som utrikespolitik och som en inrikespolitisk manöver för att skylla sin prestigeförlust i Mellanöstern på de sovjetiska judarna. Även judar i andra länder i östblocket påverkades kraftigt av den antisemitiska propagandan. Denna studie belyser särskilt sovjetiska judars situation och visar hur de i ökande grad utsattes för diskriminering, övervakning och repressiva åtgärder, särskilt i samband med ansökningar om utresetillstånd. Vittnesmål och internationella människorättsrapporter pekar på att dessa processer bidrog till att judar i Sovjetunionen i praktiken kom att positioneras som en misstänkliggjord grupp inom staten.

I denna kontext framträder också en viktig dynamik av motreaktion och mobilisering. Den statliga propagandaoffensiven bidrog till framväxten av en judisk kollektiv identitet, där kulturell och religiös återkoppling till judisk historia, judiskt språk och judiska traditioner blev allt viktigare. Parallellt

utvecklades en identifikation med Israel som symbol för nationell och individuell självbestämmanderätt. Detta kom i sin tur att förstärka en emigrationsrörelse som på sikt ledde till omfattande utvandring från Sovjetunionen.

Vad Poliakov inte kunde förutse men som idag framstår med all tydlighet är att denna nya antisionistiska diskurs tog form i ett historiskt sammanhang där geopolitiska mönster förändrades och nya ideologier uppstod. Sovjetunionens propagandaretorik och politik ska ses i ljuset av kalla krigets ideologiska skiljelinjer. På samma sätt ska mottagligheten för den sovjetiska antisionistiska propagandan tolkas mot bakgrund av framväxten av en antiimperialistisk och antikolonial rörelse.

Frågorna om relationen mellan antisemitism och antisionism är både omdebatterade och aktuella i svensk offentlighet. Under det senaste året har de stått i centrum för såväl debattartiklar som uppmärksammade rättsprocesser rörande hets mot folkgrupp. I dessa rättsfall förekom bildmaterial där sionister framställdes genom klassiska antisemitiska troper såsom ormar, spindlar, demonisering och konspiratorisk maktutövning (Lehman 2026; Pallas 2026; Stavrou 2026 m.fl.). Samtidigt kretsar många av dessa diskussioner kring frågor som i grunden inte är nya, men vars historiska bakgrund ofta är mindre känd.

En förhoppning med denna rapport är att ge läsaren historiska kunskaper om ursprunget till den sovjetiska antisionistiska diskurs som växte fram efter 1967 och att därmed göra det lättare att urskilja de antisemitiska undertoner som alltjämt existerar i delar av dagens antisionistiska retorik och i den samtida debatten om synen på judar, sionism och Israel.

9. Litteratur och referenser

A Chronicle of Current Events (u.å.). <https://chronicle-of-current-events.com> [2026-06-05]

Ainsztein, R. (1978). Soviet Jewry in the Second World War. I Kochan, L. (red.), *The Jews in Soviet Russia Since 1917*. London.

Alsterdal, A. (1969). *Antisemitism, antisionism: Exemplet Polen*. Stockholm.

Alsterdal, A. (2020). *Antisemitism, antisionism: Exemplet Polen*. Nyutgåva Malmö.

Amnesty International, svenska sektionen (1972). *Judarna i Sovjet*. Stockholm.

Amnesty International, svenska sektionen. (1975). *Amnesty rapport om politiska fångar i Sovjet*. Stockholm.

Andersson, L. (2000). *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930*. Lund.

Azbel, M.Y. (1981). *Refusenik. Trapped in the Soviet Union*. Boston.

Bachner, H. (1999). *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm.

Beckerman, G. (2010). *When They Come for US, We'll be Gone. The Epic Struggle to Save Soviet Jewry*. New York.

Blomqvist, H. (2014). Lost Worlds of Labour: Paul Olberg, the Jewish Bund, and Menshevik Socialism. I Götz, N. (red.) *The Sea of Identities: A Century of Baltic and East European Experiences with Nationality, Class, and Gender*. Södertörns högskola.

Blomqvist, H. (2020). *Socialism på jiddisch, Judiska Arbeter Bund i Sverige*. Stockholm.

Bringert, L. (1964). Bekräftelse från Sovjet på antisemitiska boken. "Låg artistisk standard", *Dagens Nyheter*, 28 mars.

Brå (2025). *Antisemitiska hatbrott. Samtida erfarenheter från judiska församlingar och organisationer*. Rapport 2025:9. Stockholm.

Buwalda, P. (1997). *They Did Not Dwell Alone. Jewish Emigration from the Soviet Union 1967-1990*. Washington.

Carlberg, A. (2025). *Sionismens vägskäl. Framväxten av judisk nationell identitet*. Göteborg.

Decter, M. (1963). The Status of the Jews in the Soviet Union. *Foreign Affairs*, 41. New York.

Edelman, s. (2008). Antisemitism and the New/Old Left. I Berenbaum, M. (red.) *Not Your Father's Antisemitism. Hatred Of The Jews In The 21st Century*. St. Paul, Minnesota.

- Ehrenburg, I. & Grossman, V. (2003). *The Complete Black Book of Russian Jewry*. David Petterson (red.). New York.
- Einhorn, L. (2023). *En låda apelsiner*. Stockholm.
- Eliav, A.L. (1971). *Mellan hammaren och skäran. Resa bland ryska judar*. Stockholm.
- Ericsson, M. (2024). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige – en analyserande kunskapsöversikt*. Forum för levande historia. Stockholm.
- Europarådet (1973). *Judarnas situation i Sovjet*. Dok. 3374.
- European Union Agency for Fundamental Rights (2024). *Jewish people's experiences and perception of Antisemitism. EU Survey of Jewish People*. Vienna.
- Frankel, J. (1972). "The Anti-Zionist Press Campaigns in the U.S.S.R. 1969–1971: An Internal Dialogue?", *Soviet Jewish Affairs*, 2.
- Frankel, J. (1991). The Soviet Regime and Anti-Zionism: An Analysis. I Roí, Y. & Beker, A. (red.) *Jewish Culture and Identity In The Soviet Union*. New York.
- Freedman, R.O. (1989). Soviet Jewry as a Factor in Soviet-Israeli Relations. I Freedman, R.O. (red.) *Soviet Jewry in the 1980's. The politics of Anti-Semitism and Emigration and Dynamics of Resettlement*. London.
- Gerner, K. (1988). *Nationella motsättningar i Sovjet*, Utrikespolitiska institutet. Stockholm.
- Gerner, K. (2011). *Ryssland. En europeisk civilisationshistoria*. Lund.
- Gerner, K. (2022). *Rysslands historia*. Lund.
- Gjerde, Å.B. (2018). The logic of anti-Zionism: Soviet elites in the aftermath of the Six-Day War. *Patterns of Prejudice*, 52(4).
- Goldberg, R.Z. (1961). *The Jewish Problem in the Soviet Union. Analysis and Solution*. New York.
- Górniok, L. (2016). Swedish Refugee Policymaking in Transition? Czechoslovaks and Polish Jews in Sweden, 1968–1972. *Historiska studier: skrifter från Umeå universitet*, 12.
- Hazan, B.A. (1976). *Soviet Propaganda. A Case study of the Middle East Conflict*. Jerusalem.
- Håstad, D. (1983). *En elit far västerut*. Stockholm.
- Ilicki, J. (1988). *Den föränderliga identiteten. Om identitetsförändringar hos den yngre generationen födda judar som invandrade till Sverige under åren 1968-1972*. Uppsala.
- Institute of Jewish Affairs (1978). *Soviet Antisemitic Propaganda. Evidence from books, press and radio*. London.
- Katz, Z. (1978). After the Six-Day War. I Kochan, L. (red.) *The Jews in Soviet Russia Since 1917*. London.
- Kelner, s. (2025). American Antizionism. *Sources: A Journal of Jewish Ideas*. Shalom Hartman Institute. Jerusalem.

- Kholmyansky, E. (2021). *The Voice of Silence. The Story of the Jewish Underground in the USSR*. Boston.
- Korey, W. (1978). The Legal Position of Soviet Jewry: A Historical Enquiry. I Kochan, L. (red.) *The Jews in Soviet Russia Since 1917*. London.
- Kosharvosky, Y. (2017). "We are Jews Again". *Jewish Activism in the Soviet Union*. New York.
- Lehman, J. (2026). "Sluta kalla antisemitism för Israelkritik", *EXPO*, 8 maj.
- Levenberg, s. (1978). Soviet Jewry: Some Problems and Perspectives. I Kochan, L. (red.) *The Jews in Soviet Russia Since 1917*. New York.
- Litvinoff, E. (1972). *Journey Through a Small Planet*. London.
- Loeffler, J. (2021). Anti-Zionism. I Goldberg, U. & Weiser, K. (red.) *Key Concepts in the Study of Antisemitism*. Schweiz.
- Lomfors, I. (2024). Från löften till förtryck. Stalin och Sovjetunionens judar. *Judisk krönika* (2).
- Nathans, B. (2024). *To the Success of Our Hopeless Cause. The many Lives of the Soviet Dissident Movement*. New York.
- Niven B. (2025). Essays on Antisemitism, Anti-Zionism and the Left. *Antisemitism Studies*, 9(1).
- Nordiska Judiska Studentrådet (1968). *Israel och judarna i sovjetpropagandan. Moskvas syn på krisen i Mellan-östern*. Stockholm.
- Olberg P. (1953). *Antisemitismen i Sovjet*. Stockholm.
- Pallas, H. (2025). *Frimärkssamlaren*. Stockholm.
- Pallas, H. (2026). "Man ska inte komma undan med judehat för att man påstår sig kritisera 'sionister'", *Sydsvenskan*, 1 juni.
- Persson, A. (2025). Antisemitism, gråzon, eller legitim kritik. I Johansson, T. och Mattsson, C. (red.) *Antisemitism. Historiska, kulturella och pedagogiska perspektiv*. Lund.
- Persson, s. (1980). *Palestinakonflikten*. Lund.
- Petrowskaya, K. (2015). *Esther kanske*. Stockholm.
- Pinkus, B. (1989). *The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority*. New York.
- Poláčková, Z. & van Duin, P.C. (2020). 'Anti-Zionism' and the fight against anti-Semitism in Czechoslovakia, 1967–1969. *Historický časopis*, 68(5). Bratislava.
- Poliakov, L. (1984). The Fascination with the Jews. I Eitinger, L. (red.) *Antisemitism in our Time. A Threat against us All*. Oslo.
- Roí, Y. & Beker, A. (red.) (1991). *Jewish Culture and Identity In The Soviet Union*. New York.
- Sawyer, T.E. (1979). *The Jewish Minority in the Soviet Union*. Boulder, Colorado.

- Schatz, J. (1989). *The Generation. The Rise and Fall of the Generation of Jewish Communist of Poland*. Lund.
- Schechtman, J.B. (1978). The U.S.S.R, Zionism and Israel. I Kochan, L. (red.) *The Jews of Soviet Russia Since 1917*. New York.
- Schwarz, s. (1951). *The Jews in the Soviet Union*. Syracuse.
- Shapira, A. (2012). *Israel – A History*. Boston.
- Socialistinternationalen, arbetsgrupp tillsatt av (1968). *Judarnas situation i Sovjet* (Rapport). Malmö.
- Stavrou, D. (2026). "Sverige lyckas inte skydda judar mot hets", *Svenska Dagbladet*, 23 maj.
- Svenska kommittén mot antisemitism (2024). *Stor ökning av antisemitiska hatbrott i flera länder* [nyhetsbrev, mars]. <https://skma.se/2024/03/stor-okning-av-antisemitiska-hatbrott-i-flera-lander/> [2026-06-05]
- Tabarovsky, I. (2019). Understanding the Real Origin of that New York Times Cartoon. How antisemitic Soviet propaganda informs contemporary left anti-Zionism. *Tablet Magazine*, 6 juni.
- Troy, G. (2023). Zionism: A Response to Antisemitism?. I Weitzman, M., Williams, R.J. & Wald, J. (red.) *The Routledge History of Antisemitism*. New York.
- Ukrainian Jewish Encounter (2021). *Honored antisemite: How Trofim Kichko became the star of anti-Zionism*. <https://ukrainianjewishencounter.org/en/honored-antisemite-how-trofim-kichko-became-the-star-of-anti-zionism> [2026-06-05]
- University of North Carolina at Chapel Hill (u.å.). *Soviet newspapers: Which Soviet newspapers are available online?* <https://guides.lib.unc.edu/c.php?g=917121&p=6609359> [2026-06-05]
- University of Southampton Special Collections (2020). *The Stories They Tell: Raiza Palatnik*. <https://specialcollectionsuniversityofsouthampton.wordpress.com/2020/08> [2026-06-05]
- Utrikespolitiska institutet (2025). *Hur staten Israel kom till*. <https://www.ui.se/landguiden/konflikter/israel-palestina/hur-staten-israel-kom-till> [2026-06-05]
- Valentin, H. (1964). *Antisemitismen – historisk verklighet och psykologisk bakgrund*. Stockholm.
- Vogt, J. (1988). *Billedet som politisk våben*. Köpenhamn.
- Wiesel, E. (1966). *The Jews of Silence. A Personal Report on Soviet Jewry*. New York.